Un veritabil program pentru „lumea de după".

LIBÉRATION

O NOUĂ *cale*

Lecțiile coronavirusului

EDGAR MORIN

în colaborare cu

SABAH ABOUESSALAM

O nouă cale
Lecțiile coronavirusului

EDGAR MORIN (n. 1921), sociolog și filozof francez de origine iudeo-hispanică, este recunoscut la nivel internațional pentru contribuția sa în ceea ce privește conceptul de „gândire complexă“, dezvoltat în ciclul de lucrări *Complexus*. Studiile sale academice au vizat de-a lungul timpului o multitudine de domenii, printre care sociologia, studiile media, antropologia vizuală, științele politice, ecologia și educația. Este director de cercetări emerit al Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), autor a peste 60 de lucrări și a primit de 38 de ori titlul de *Doctor Honoris Causa*.

SABAH ABOUESSALAM s-a specializat în sociologie urbană, predă cursuri în acest domeniu și este directoare științifică a Catedrei UNESCO „Complexité et Territoire“

EDGAR MORIN

în colaborare cu

SABAH ABOUESSALAM

O NOUĂ *cale*

Lectiile coronavirusului

Traducere din franceză de
ANCA-MARIA PĂNOIU

CURTEA VECHE

Traducere din franceză de
ANCA-MARIA PĂNOIU

Dedicată tuturor celor care și-au riscat
propriile vieți
pentru a le salva pe ale noastre.

Gândurile noastre bune se îndreaptă către
Liouba și Réda,
care își vor găsi Calea într-o lume nouă.

PREAMBUL
O sută de ani de vicisitudini

Gripa spaniolă

Sunt una dintre victimele gripei spaniole. De altfel, din pricina ei am și murit. Sau, mai bine zis, m-am născut fără semne vitale, fiind resuscitat de palmele pe care ginecologul mi le-a administrat neîntrerupt preț de treizeci de minute, răstimp în care m-a ținut atârnat de picioare.

Ca să spun drept, sunt o victimă indirectă a gripei. Tânăra Luna Beressi, care avea să îmi devină mamă, contractase prin 1917, cred, o leziune la inimă. Când s-a măritat, i s-a interzis să aibă copii, pe motiv că nașterea i-ar fi fost fatală. Această interdicție i-a fost ascunsă soțului ei, Vidal. Când a descoperit că este însărcinată, s-a dus la o moașă clandestină[1] (întreruperea de sarcină nu avea să fie instituită decât o jumătate de secol mai târziu[2]) care i-a dat niște

produse abortive eficiente. Așa că în fața soțului ei a pretextat un avort spontan, iar el s-a dedat din nou, cu ardoare, îndeplinirii datoriei conjugale. Rămânând din nou însărcinată, tânăra a apelat încă o dată la moașa clandestină, însă de data aceasta, nu se știe de ce, fetusul s-a agățat de viață. S-a născut foarte tulburat, cu șezutul primul, strangulat cu cordonul ombilical, în dimineața zilei de 8 iulie 1921. Ginecologul promisese să o salveze pe mamă. I-a salvat pe amândoi, mamă și fiu.

Nu am nicio amintire de la eveniment, însă amprenta lui stăruiește asupra mea până în ziua de astăzi printr-o senzație de asfixie care mă cuprinde uneori, dându-mi impresia că mă sufoc, și de care mă eliberez printr-un oftat adânc. Nouăzeci și nouă de ani mai târziu, coronavirusul, derivat indirect din gripa spaniolă (H1N1), este cel care vine să îmi propună întâlnirea pe care am ratat-o la naștere.

Dat fiind că mi-ar plăcea să mai duc la îndeplinire câteva proiecte și să mai am

parte de încă niște bucurii, sper să mă eschivez de la această întâlnire. Dar *chi lo sa*[2]?

Criza mondială din 1929

Este 1930 și am nouă ani. Părinții mei au ales să se instaleze la Rueil, în regiunea Île-de-France, într-o vilă pe care tata s-a hotărât să o construiască după dorințele mamei – o clădire din piatră cu terasă în loc de acoperiș, cu balcoane mari din fier forjat și cu pereți zugrăviți în culori pastelate. Dar în anul acela, în Franța a izbucnit criza. Afacerea tatei a fost afectată, el și-a pierdut multe dintre câștiguri și nu a mai dispus de fondurile pe care contase pentru vilă, așa că s-a resemnat cu finalizarea construcției în cărămidă, material care a înlocuit și fierul forjat al balcoanelor. Pe scurt, a dus la bun sfârșit lucrările la o vilă care mamei, când a văzut-o, i s-a părut hidoasă. Chiar dacă nu prea înțelegeam ce se petrece, am fost martor la nesfârșitele scene pe care i le-a făcut tatei pe acest subiect.

Ne-am instalat în cele din urmă la Rueil la finele primăverii lui 1931. După câteva săptămâni petrecute acolo, într-o dimineață, mama a plecat grăbită, ca nu cumva să piardă trenul suburban care urma să o ducă la Paris. L-a prins la fix. Și-a ocupat locul, lăsându-le celor din jur impresia că ațipește, dar nu s-a mai trezit niciodată. A fost găsită moartă în Gara Saint-Lazare, victimă a leziunii cardiace provocate de gripa spaniolă.

Am zece ani și locuiesc cu tatăl meu, victimă a marii crize economice care face ravagii în lumea întreagă. Nu am văzut și nu am înțeles nimic din această criză. Am constatat numai că din acel moment, vreme de câțiva ani, tata a fost foarte preocupat să își reducă cheltuielile, renunțând ca atare la vacanțele noastre anuale în Savoia.

Una peste alta, între 1921 și 1931, viața mi-a fost dată peste cap de gripa spaniolă. Începând din 1931, formarea spiritului meu a purtat amprenta împovărătoare a șocurilor succesive provocate de

conjugarea efectelor Tratatului de la Versailles, care pusese punct Primului Război Mondial și semănase germenii celui de al doilea, cu consecințele crizei economice din 1929, care s-a prelungit în anii 1930, determinând ravagii de natură politică și socială.

Ciclonul în formare, 1930–1940

Nu am nicio amintire din ziua de 30 ianuarie 1933, când Hitler a devenit cancelar al Germaniei. Pe atunci încă nu înțelegeam nimic, dar îmi amintesc un omuleț cu părul negru și cu meșă pe frunte, care urla discursuri isterice la radio și în cadrul calupului de actualități difuzat la cinematograf înainte de film, întrerupt de ovațiile exaltate ale unor mase umane în uniforme maronii.

Am treisprezece ani în februarie 1934, atunci când politica îmi intră în cap, propulsată în rafale în clasa mea. Incapacitatea economică a guvernării, asociată unei corupții scoase la iveală prin intermediul scandalurilor (printre care afacerea Stavisky[4], despre care se spune că

s-a sinucis pe 8 ianuarie 1934), a provocat o revoltă antiparlamentară. Pe 6 februarie, protestatarii au luat cu asalt Camera Deputaților, fiind opriți de focurile Gardei Naționale. Bilanțul: în jur de cincisprezece morți și două mii de răniți. Foarte repede, comuniști și socialiști s-au aliat într-un front antifascist care a devenit popular; a fost începutul unei mari înfruntări între dreapta și stânga, profasciști și antifasciști.

Așa se face că, în februarie 1934, conflictul a pătruns violent în clasa a cincea de la liceul Rollin – clasa mea. Copiii cu părinți de dreapta și cei cu părinți de stânga se insultau reciproc, ba uneori se și luau la bătaie. Contemplam această agitație de la înălțimea scepticismului meu, format prin lecturile din Anatole France. Însă curând aveam să fiu și eu îmbarcat în Istorie.

Lucrurile începuseră să avanseze implacabil înspre război încă din 1933. Astăzi, privind în urmă, pare evident, însă atunci, popoarele și guvernele îndurau

situația într-o stare de somnambulism halucinant. În 1933, Germania hitleristă a părăsit Societatea Națiunilor și a început cursa reînarmărilor. În octombrie 1935, Italia fascistă a invadat Etiopia. În mai 1936, Frontul Popular a câștigat alegerile în Franța. În iunie 1936, a izbucnit Războiul Civil Spaniol. În 1937, Japonia a invadat China. În zilele de 29 și 30 septembrie 1938, a fost semnat Acordul de la München, prin care anglo-francezii cedau Germaniei Munții Sudeți din Cehoslovacia.

Totul s-a precipitat începând cu anul 1938. Până în ziua de 23 august 1939, dată la care a fost semnat incredibilul și stupefiantul pact germano-sovietic. Apoi au sosit războiul și capitularea franceză, pe 22 iunie 1940.

În realitate, deceniul 1930–1940 a fost o perioadă în care, la fel cum o perturbație atmosferică se transformă progresiv în ciclon devastator, și cumplita criză politico-economică s-a transformat într-un ciclon teribil, până la barbaria extremă

a unui război devenit mondial în 1941. Aceste evenimente bulversante m-au format și m-au transformat deopotrivă. Totul era pus sub semnul întrebării, totul constituia o problemă: democrație, capitalism, fascism, antifascism, comunism stalinist, comunism antistalinist (troțkism), reformă, revoluție, naționalism, internaționalism, cea de a treia cale[5], război și pace, adevăr/eroare.

O adolescență trăită sub semnul întrebărilor: Ce să crezi? Ce să faci?

În cele din urmă, în anul 1938 m-am alăturat micului partid al frontiștilor[6], care prescria lupta pe două fronturi – împotriva stalinismului și împotriva hitlerismului – și se opunea războiului. În același timp, încurajat să îl citesc pe Marx de către amicul meu Delboy, am descoperit că orice politică trebuie să se întemeieze pe o concepție despre om, despre societate și despre istorie. M-am angajat în această direcție înscriindu-mă la universitate la istorie, sociologie,

filozofie, științe economice și științe politice. Această căutare nu m-a părăsit până în ziua de astăzi și constituie fermentul întregii mele opere.

Al Doilea Război Mondial

Totul s-a petrecut pe neașteptate: rezistența în cele din urmă victorioasă a aviației britanice în fața atacurilor masive ale forțelor aeriene Luftwaffe[Z] asupra Angliei în 1940; declanșarea ofensivei germane împotriva aliatului sovietic în iunie 1941; prăbușirea, în numai câteva luni, a armatelor sovietice, cvasi-cucerirea Rusiei de către Europa, sosirea la porțile Moscovei; rezistența Moscovei și cea dintâi victorie sovietică, din decembrie 1941; în paralel cu aceste evenimente, atacul neașteptat al aviației japoneze asupra Pearl Harbor, declanșator al intrării Statelor Unite într-un război care astfel devenea mondial. Rezistența Stalingradului vreme de șase luni și capitularea mareșalului von Paulus, în ianuarie 1943.

Apoi victoria a devenit probabilă odată cu înaintarea implacabilă a trupelor sovietice menite să elibereze URSS-ul și cu debarcarea anglo-americană în Normandia. La începutul toamnei lui 1944, Germania părea să se afle în pragul prăbușirii. Dar ofensiva lui von Rundstedt din Ardeni în decembrie 1944 a fost neașteptată, ca de altfel și rezistența tenace a Germaniei până în mai 1945.

Acest uriaș vârtej istoric început în 1930 a amestecat spiritele în toate sensurile posibile. Unii naționaliști au devenit colaboraționiști. Alții au devenit comuniști. Comuniștii antihitleriști învrăjbiți și-au schimbat orientarea, devenind anti-britanici, pentru ca ulterior să redevină antihitleriști, începând cu iunie 1941. Unii socialiști au devenit fasciști. Pacifiștii ca mine au devenit membri ai Rezistenței. Alții au alunecat spre colaborationism. Unii dintre adepții mareșalului Pétain[8] au devenit gaulliști, în vreme ce o bună parte dintre francezi erau adepți ai pétainismului și ai gaullismului

deopotrivă. În tot acest vârtej, Rezistența a suscitat idei politice și sociale regeneratoare, care s-au concretizat în cadrul programului CNR[2], pe care îl dezgropăm astăzi, în plină criză provocată de coronavirus.

În Franța ocupată, am putut urmări desfășurările de forțe la radioul englez. Și am făcut-o cu pasiune, angoasă și entuziasm. Le-am trăit prin procură, iar aceia care s-au implicat în Rezistență au avut sentimentul că participă la o luptă împotriva barbariei, pentru izbăvirea speciei umane (ocultând totodată barbariile din propria tabără).

Cât despre mine, războiul m-a făcut comunist, deși toată cultura acumulată anterior mă avertizase pe deplin în privința viciilor și minciunilor stalinismului. Ca să pot adera la noul mesianism care promitea emanciparea umanității, a trebuit să trec printr-o conversie intelectuală pe care la vremea respectivă o consideram rațională – de fapt, mistico-religioasă. Acestea fiind

spuse, Rezistența mea a fost antinazistă, dar niciodată antigermană, cu toate că propaganda de război a partidului a fost antinemțească. În plus, deși eram comunist, militam în cadrul unei mișcări gaulliste a Rezistenței și, cu toate că eram legat ombilical de partid, rămâneam totuși autonom. Am fost cuprins de o fervoare care a durat câțiva ani, apoi a dispărut, transformându-se în opusul său în perioada celor trei ani în care s-a impus cea de a doua glaciațiune stalinistă. Și atunci, dat fiind că spiritul meu intrase în derivă ca urmare a cursului violent al evenimentelor, am tras învățămintele în cartea mea *Autocritique*; învățăminte care au constat în a mă pune la adăpost de orice derivă – indiferent de tipul ei –, a-mi păstra vigilența critică și autocritică, a-mi revizui ideile atunci când intervin noi experiențe istorice. Însă cea mai importantă lecție a războiului a fost aceea a rezistenței. Mă bucur foarte mult că mi-am asumat la vremea respectivă riscul major de a mă implica în Rezistență.

În cele ce au urmat, am fost pus în situația de a rezista în noi moduri. Mai întâi a fost războiul din Algeria, din 1954 până în 1962, în care am apărat dreptul Algeriei la independență fără să susțin FLN[10], apărând totodată onoarea primului membru al rezistenței algeriene, calomniat de către FLN, Messali Hadj. Apoi, după înăbușirea Revoluției Maghiare din 1956, am devenit un dușman declarat al minciunii și al opresiunii sistemului stalinist.

Marea criză intelectuală din anii 1956–1958

În 1956 a survenit un eveniment năucitor: raportul lui Nikita Hrușciov, devenit secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, denunța atrocitățile cvasi-divinizatului Stalin. În Polonia și în Ungaria, subordonate pe atunci URSS-ului, au urmat o revoltă populară și o revoluție. Revoluția Maghiară a fost înăbușită în sânge. Simultan, un război izbucnit între Israel și Egipt a determinat o intervenție armată

anglo-franceză în Golful Suez, oprită însă de avertizarea conjugată a Statelor Unite și URSS-ului. În mai 1958, în plin război algerian, un puci al generalilor a răsturnat cea de A IV-a Republică Franceză[11] și a condus la ascensiunea la putere a lui de Gaulle. Toate aceste evenimente au afectat convingerile cele mai adânc înrădăcinate ale spiritelor de stânga în ceea ce privește URSS-ul, comunismul și democrația. Dat fiind că în 1957 fondasem, împreună cu câțiva prieteni, *Arguments*, o revistă de interogații și dezbateri pe care o și conduceam, mi-am asumat un amplu proces de reevaluare a propriilor idei. Stimulat de reflecțiile desfășurate cu diferite grupuri de discuție, apoi de câteva experiențe de care am avut parte în California, am abordat problema-cheie a fundamentelor modului nostru de cunoaștere și a cercetării prin prisma unei gândiri care să poată răspunde la provocările complexității lumii, mai ales a lumii umane. Reflecție pe care aveam să o hrănesc constant de-a lungul celor treizeci de ani de gestație a ciclului *La Méthode*[12].

Mai ’68

În Franța, explozia studențească din Mai ’68 a fost previzibilă și neașteptată în același timp. Previzibilă pentru că revolte studențești mai izbucniseră și în alte țări, nu puține la număr. Îmi amintesc chiar că am susținut o conferință la Milano, în martie 1968, pe tema caracterului internațional al acestor revolte. În plus, în aceeași lună fusesem azvârlit în mijlocul unei agitații la Universitatea din Nanterre, unde mă duceam ca să îl suplinesc pe Henri Lefebvre, invitat în acea perioadă în China. Prin urmare, eram în alertă atunci când rebeliunea a trecut de la Nanterre la Sorbona, așa că am putut urmări evenimentele, tratându-le la cald în publicația *Le Monde*. Am văzut în aceste revolte o aspirație la „viața adevărată“, la fel cum am văzut și că această aspirație a fost captată de către troțkiști și maoiști. Simpatia mea pentru fraternizarea juvenilă a eclipsat în spiritul meu diferitele intoleranțe, printre care și aceea față de sloganul „CRS SS“ al

revoltelor[13]. Latura neașteptată a constat în faptul că Franța a fost singura țară în care o revoltă studențească a antrenat greva generală a întregii forțe de muncă. Așadar, a fost penurie de combustibili, ceea ce a condus la paralizia transporturilor, inclusiv a avioanelor, și la dificultăți de realimentare, lucru care a răsturnat opinia la început favorabilă cu privire la studenți în cadrul unui cvasi-plebiscit gaullist prilejuit de alegeri. Evenimentele produse în Mai '68 mi-au confirmat ideea că adolescența (care continuă din punct de vedere social la studenți până când se integrează în lumea adultă) constituia, începând cu curentul *yéyé* al anilor 1960, o clasă biosocială dotată cu o relativă autonomie, cu un limbaj și cu moravuri proprii, care aspira la această viață și societate diferite pe care i le promiteau revoluționarii.

Dar în timp ce unii au ales să creadă că Revoluția își făcea repetiția generală, iar alții că economia fusese lovită mortal de către revoltă, eu și prietenii mei Lefort și

Castoriadis puneam diagnosticul unei breșe în linia de plutire a civilizației noastre. De fapt, economia a repornit cât ai pocni din bici, iar așa-numiții „treizeci de ani glorioși“[14] și-au reluat cursul. Ceea ce se petrecuse părea deopotrivă enorm și neînsemnat. A fost ca o coadă de cometă de mari dimensiuni, cu o mișcare de accelerație răsfrântă asupra îndelungatului și lentului proces de emancipare feminină, aducând în plus și o anumită liberalizare a moravurilor și o integrare a diferitelor tipuri de homosexualitate. Apoi, cu timpul, momentul Mai ’68 a scăzut în importanță.

Câțiva ani mai târziu s-a produs un eveniment care, deși de o însemnătate enormă, a trecut neobservat și care abia acum începe, timid, să ne schimbe din temelii viețile, societățile și lumea: raportul Meadows.

Criza ecologică

Profesorul Meadows, cadru didactic la Massachusetts Institute of Technology, a publicat în 1972 un raport[15] în care

dezvăluia degradările din ce în ce mai ample și mai rapide ale mediului natural, nu numai la nivel local (lacuri, râuri, orașe), ci și, din acel moment, la nivel global (ocean, planetă). Acest document al științei mediului înconjurător a constituit catalizatorul care a dat naștere actualei conștiințe ecologice: degradarea biosferei produce degradarea antroposferei, afectând hrana, resursele, sănătatea și psihicul ființelor umane. Avusesem șansa de a trezi în mine această conștiință ecologică în 1969–1970, când, aflat în California, am citit un articol profetic al lui Erlich despre moartea oceanului. Însă raportul Meadows a fost cel care mi-a clarificat lucrurile și a făcut din mine unul dintre pionierii unei politici ecologice. O atare politică nu se limitează la a salvgarda mediile naturale, ci tinde, în egală măsură, să salvgardeze și mediile umane. De aceea este necesar să ne schimbăm gândirea, moravurile și civilizația, în sensul pe care această carte îl acordă ecopoliticii și politicii civilizației.

Ceea ce vreau să subliniez aici sunt extrema lentoare a procesului de conștientizare ecologică, faptul că este incompletă chiar și cincizeci de ani mai târziu și precaritatea acțiunii politice și economice care ar trebui să evite dezastrele umane și naturale corelative. Asta se datorează unei culturi în care Biblia, Evangheliile, filozofia și științele umaniste au operat o disjuncție radicală între natură și cultură, între om și animal. Se datorează în egală măsură și enormelor interese economice, puse în slujba beneficiilor imediate, care fie ascund problema, fie o neagă. Catastrofe nucleare precum cele de la Cernobîl sau de la Fukushima zguduie întru câtva o opinie generală care apoi, sedată de imediatețe, cade din nou în adormire. Alerta încălzirii climatice a reușit în cele din urmă să mobilizeze o parte a tineretului din diferite țări, care a găsit o nouă Ioana d'Arc în adolescenta Greta Thunberg. Criza pandemiei oferă din nou oarece sevă conștiinței ecologice. Dar poate că va

trebui să așteptăm clipa în care ne vom găsi pe marginea prăpastiei pentru ca instinctul de supraviețuire să se activeze.

Mă dedic acestei cauze de jumătate de secol încoace. Dar o inserez într-o concepție mai largă, globală, în care politica integrează ecologia, care integrează la rândul ei politica. Potrivit acestei concepții, dezlănțuirea tehno-economică mondială, animată de o sete insațiabilă de profit, constituie forța motrice a degradării biosferei și antroposferei.

Asta mă aduce la ideea tipurilor mele de rezistență.

Rezistență pe două fronturi

Astfel, m-am dedicat progresiv unei rezistențe intelectuale și politice împotriva celor două barbarii care își fac simțită amenințarea crescândă asupra umanității: vechea barbarie – care răzbate din negura unor timpuri de dominație, aservire, ură și dispreț și care se răsfrânge din ce în ce mai pregnant în actualele forme de

xenofobie și rasism, cele din urmă concretizate în războaiele din Orientul Mijlociu și din Africa – și barbaria rece, glacială a calculului și a profitului, care preia la rândul ei conducerea într-o mare parte a lumii. În cadrul acestei rezistențe mi-am dezvoltat ideile formulate începând cu anii 1980, prezentate de atunci în cărți, articole și conferințe – idei pe care mega-criza din prezent nu face decât să le actualizeze.

Această criză declanșată de pandemie m-a luat foarte tare prin surprindere. Însă nu mi-a luat prin surprindere și modul de gândire, cât mai degrabă l-a confirmat. Căci, până la urmă, sunt copilul tuturor crizelor pe care le-au traversat cei nouăzeci și nouă de ani ai mei. Cititorul poate să înțeleagă acum de ce mi se pare firesc să mă aștept la neașteptat, să prevăd sosirea imprevizibilului. Va înțelege că mă tem de regresiuni, că mă neliniștesc revărsările de barbarie și că depistez eventualitatea unor cataclisme istorice. Va înțelege și de ce nu mi-am pierdut cu

totul speranța. Va înțelege, așadar, de ce îmi doresc să (re)trezesc la viață conștiințele, punându-mi în această carte cele din urmă puteri.

Note:

1 Pentru a sublinia caracterul improvizat și clandestin al practicilor abortive din epocă, autorul folosește în original argoticul „faiseuse d'anges", care s-ar traduce literal prin „făcătoare de îngeri". (*N. trad.*)

2 În 1920, în Franța, contracepția și avortul erau considerate fapte penale și se pedepseau cu închisoare de la trei până la șase ani. Lucrurile nu au stat diferit din punct de vedere juridic până după jumătatea secolului al XX-lea. În anii 1970, ca urmare a mișcărilor feministe, perspectiva asupra întreruperii voluntare de sarcină se schimbă progresiv, de la crearea centrelor de planificare familială (1972) și decontarea contracepției prin asigurarea de sănătate (1974) până la depenalizarea avortului prin legea Veil (1975) și votarea ei definitivă (1979). (*N. trad.*)

3 „Cine știe?" (it. în orig.). (*N. trad.*)

4 Alexandre Stavisky (1886–1934), finanțist francez și delapidator ale cărui acțiuni au provocat un scandal politic în Franța la începutul anilor ’30, cunoscut drept „afacerea Stavisky“. (*N. trad.*)

5 Concept politic și filozofic apărut în secolul XIX și vehiculat din ce în ce mai mult în timpul Războiului Rece, care desemna găsirea unei căi de mijloc între capitalismul american și comunismul sovietic. (*N. trad.*)

6 Membri ai Frontului Național, mișcare politică de rezistență din timpul celui de Al Doilea Război Mondial, creată în 1941 în Franța pentru a reuni toate organizațiile de rezistență care luptau împotriva forțelor de ocupație nazistă. (*N. trad.*)

7 „Deutsche Luftwaffe“ este denumirea generică pentru forțele aeriene militare ale Germaniei în cel de Al Doilea Război Mondial, ca parte integrantă a *Wehrmacht*-ului (numele oficial al forțelor armate ale Germaniei naziste între 1935 și 1945). (*N. trad.*)

8 Philippe Pétain (1856–1951), mareșal al Franței care a ocupat funcția de șef al statului în Regimul de la Vichy, din 1940 până în 1944. A fost condamnat la moarte pentru înaltă trădare și colaboraționism cu Germania nazistă, pedeapsa fiindu-i comutată de generalul Charles de Gaulle la închisoare pe viață. A murit la 95 de ani în închisoarea de pe Île d'Yeu, din Oceanul Atlantic. În Franța contemporană, termenul *pétainisme* are un sens peiorativ, desemnând un anumit tip de politică autoritaristă și reacționară. (*N. trad.*)

9 Conseil National de la Résistance (Consiliul Național al Rezistenței), organism care a coordonat diferite mișcări ale Rezistenței franceze din timpul celui de Al Doilea Război Mondial, alcătuit din reprezentanți ai presei și ai sindicatelor, precum și din membri ai partidelor politice ostili guvernării de la Vichy începând cu jumătatea lui 1943. (*N. trad.*)

10 Front de Libération Nationale (Frontul Eliberării Naționale), partid politic algerian fondat în 1954 prin reunirea unor grupuri mai mici care aveau ca scop obținerea independenței Algeriei față de Franța. (*N. trad.*)

11 Denumire dată sistemului politic de stat republican din Franța între iunie 1944 și octombrie 1958, de la momentul adoptării constituției din 13 octombrie 1946 până la adoptarea constituției celei de A V-a Republici, în octombrie 1958. (*N. trad.*)

12 Ciclu de șase lucrări de teorie a cunoașterii, care constituie opera majoră a lui Edgar Morin și prin care autorul pune bazele sistemului său de gândire. Dintre cele șase, în limba română s-a tradus volumul *La nature de la nature* (*Metoda. Natura Naturii*, volumul I, traducere de Iulian Popescu, Editura Apollonia, Iași, 2014). (*N. trad.*)

13 Slogan simbolic al revoluției studențești franceze din Mai '68, prezent pe afișele răspândite mai ales în Cartierul Latin din Paris, cu origini în revolta minerilor din anul 1948. Prin acest slogan, studenții îi asemănau pe polițiștii generalului de Gaulle
(CRS – Compagnies Républicaines de Sécurité) cu ofițerii naziști din SS. (*N. trad.*)

14 „Les Trente Glorieuses“ (orig.). În Franța, denumire consacrată a celor treizeci de ani de după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial (1945–1975), caracterizați printr-o creștere economică fără precedent ca urmare a politicilor economice etatiste introduse de Charles de Gaulle în 1944, care au determinat atât o îmbunătățire substanțială a standardelor de viață franceze, afectate de cele două războaie mondiale, cât și o dezvoltare a sistemului de asistență socială. Termenul a fost introdus în 1979 de către demograful Jean Fourastié. (*N. trad.*)

15 Donella Meadows, Dennis Meadows, Jørgen Randers și William W. Behrens III, *Les Limites à la croissance (dans un monde fini)* [Limitele creșterii], raport prezentat la Clubul de la Roma, 1972. (*N. a.*)

INTRODUCERE

Un virus minuscul apărut din senin într-un foarte îndepărtat oraș din China a declanșat un cataclism mondial. A paralizat viața economică și socială în 177 de țări și a dat naștere unei catastrofe sanitare al cărei bilanț național și mondial este deopotrivă sumbru și alarmant: peste 4 miliarde de persoane izolate, adică aproape jumătate din populația globală, 5 milioane de bolnavi la finele lunii mai[16] și aproape 350 000 de decese.

Firește, au mai existat destule pandemii de-a lungul istoriei. Firește, unificarea bacteriană a globului s-a realizat începând cu momentul cuceririi Americilor, dar noutatea radicală a COVID-19 constă în faptul că se află la originea unei mega-crize, în a cărei alcătuire intră o combinație de crize politice, economice, sociale, ecologice, naționale și planetare care se întrețin reciproc, cu derivate, interacțiuni și indeterminări multiple și

legate între ele – complexe, adică, în sensul originar al cuvântului *complexus*, respectiv „ceea ce este întrețesut".

Cea dintâi revelație copleșitoare a acestei crize inedite este că tot ceea ce părea separat este, de fapt, inseparabil.

***

Criza generală și de proporții semnificative declanșată de coronavirus trebuie privită și ca un simptom virulent al unei crize mai profunde și generalizate a marii paradigme a Occidentului, devenită mondială – aceea a modernității, care a luat naștere în Europa secolului al XVI-lea; aici, noțiunea de paradigmă se referă la un principiu de organizare a gândirii, a acțiunii, a societății – pe scurt, a tuturor domeniilor umanului. Fac parte din rândul acelora care consideră că Mai '68, degradarea biosferei, criza civilizației și antinomiile mondializării sunt crize ale paradigmei conducătoare; cred, în egală măsură, că gestația unei noi paradigme se

face în durere și haos, fără să avem totuși certitudinea că va putea emerge în așa fel încât să se impună.

O schimbare de paradigmă este un proces lung, dificil și haotic, care se lovește de rezistențe enorme din partea structurilor stabilite și mentalităților existente. Se efectuează de-a lungul unui travaliu istoric deopotrivă inconștient, subconștient și conștient. Conștiința poate să contribuie la avansul travaliului subconștient și inconștient. Este vorba despre ceea ce credem și despre lucrurile la care vrem să luăm parte.

***

Niciodată nu am mai fost atât de claustrați din punct de vedere fizic, prin izolare, și în același timp atât de deschiși față de destinul terestru. Suntem condamnați să reflectăm asupra propriilor vieți, asupra relației noastre cu lumea și asupra lumii înseși.

Ceea ce urmează după coronavirus este la fel de neliniștitor precum criza însăși. Ar putea fi ceva apocaliptic, la fel cum ar

putea fi purtător de speranță. Sunt mulți cei care împărtășesc convingerea că lumea de mâine nu va mai fi la fel ca aceea de ieri. Dar atunci, cum va fi? Oare criza sanitară, politică, economică și socială va conduce la dislocarea societăților noastre? Vom ști oare să tragem învățămintele acestei pandemii, care a pus în lumină faptul că toate ființele umane au un destin comun, aflat în legătură cu destinul ecologic al planetei? Iată-ne intrați în era incertitudinilor.

În zilele noastre se zămislește viitorul imprevizibil. Să sperăm că lucrurile vor evolua spre o regenerare a politicii, spre o protejare a planetei și spre o umanizare a societății: a venit timpul să ne schimbăm Calea[17].

Note:

16 Cartea a apărut în Franța în iunie 2020. Statisticile privind pandemia de COVID-19 sunt valabile pentru acel moment. (*N. trad.*)

17 Aluzie la cartea lui Edgar Morin *La Voie. Pour l'avenir de l'humanité* [Calea. Pentru viitorul umanității], Fayard, Paris, 2011, în care autorul propune câteva pârghii de reformare profundă, la nivel mondial, a educației, ecologiei, politicii și economiei. (*N. trad.*)

CAPITOLUL 1
Cele 15 lecții ale coronavirusului

1. O lecție despre existențele noastre

„Care e viața ta?“ Este întrebarea pe care mi-o puneam atât mie însumi, cât și semenilor mei, în filmul-document *Chronique d'un été*[18], realizat împreună cu Jean Rouch în 1960. Această întrebare, mai actuală ca niciodată, a devenit hăituitoare în contextul izolării.

Înainte de toate, experiența izolării ar trebui să ne facă receptivi față de existența acelora care au suportat-o în condiții de sărăcie și lipsuri, care nu au putut accede la surplus și la frivolitate și care merită să ajungă la acel stadiu în care să dispună de surplus.

Constrângerile izolării au determinat pe fiecare în parte să își pună întrebări cu privire la propriul mod de viață, la adevăratele nevoi, la aspirații – reprimate

în cazul celor pentru care viața se reduce la un ciclu nesfârșit de metrou-muncă-somn[19], uitate de către cei care se bucură de o viață mai puțin aservită și ascunse de obicei în spatele măștilor pe care ni le așază pe chip alienările cotidianului sau refulate în „divertisment“, în sensul atribuit de Pascal, divertisment care ne deturnează de la adevăratele probleme ale condiției umane[20].

Izolarea ar trebui mai ales să ne facă receptivi față de esențialul existenței – atât pe nefericiții captivi ai propriilor servituți, cât și pe norocoșii captivi ai imediatului, ai secundarului și ai futilului: dragostea și prietenia de dragul împlinirii noastre personale, comuniunea și solidarizarea „Eu“-urilor noastre prin topirea în „Noi“, destinul umanității, în care fiecare dintre noi reprezintă o particulă.

2. O lecție despre condiția umană

Înainte de anii 1970 și de raportul Meadows asupra degradării biosferei terestre, omul credea că reușise să domine

natura. Înainte de anii 1980 și de izbucnirea epidemiei de SIDA, știința credea că reușise să elimine virusurile și bacteriile. Înainte de 2008, economiștii din structurile oficiale ofereau asigurări că orice criză era exclusă. Înainte de 2020, umanitatea înlăturase marile epidemii ale Evului Mediu.

Fragilitatea noastră fusese dată uitării, precaritatea noastră fusese ocultată. Mitul occidental al omului al cărui destin este să devină „stăpânul și posesorul naturii“[21] s-a prăbușit în fața unui virus. Acest mit fusese deja lovit în straturile sale cele mai profunde de către conștiința ecologică, pentru că, de câteva decenii încoace, ea știe să ne demonstreze că cu cât mai stăpâni devenim pe biosferă, cu atât mai dependenți suntem de ea; cu cât o degradăm, cu atât ne degradăm propriile vieți.

Totuși, convingeri precum aceea că progresul tehno-economic constituie în sine progresul uman ori că libera concurență și creșterea economică sunt

condițiile primordiale ale unei stări de mai bine din punct de vedere social continuă să conducă lumea occidentală, ba chiar suscită delirul euforic al transumanismului. Acesta prezice că omul va ajunge la nemurire și că va controla toate lucrurile prin intermediul inteligenței artificiale. Această promisiune duce la paroxism mitul nevoii istorice de progres, precum și pe acela al stăpânirii de către om nu numai a naturii, ci și a propriului destin.

Or, puterea extremă a tehno-științei nu a reușit să abolească neputința umană în fața durerii și a morții. Dacă în prezent putem atenua durerea și întârzia moartea prin procesul de îmbătrânire, niciodată nu vom putea să eliminăm accidentele mortale în care corpurile noastre vor fi strivite; niciodată nu vom putea să ne descotorosim de bacteriile și de virusurile care se automodifică fără încetare, rezistând la remedii, antibiotice, antivirale

și vaccinuri. Suntem deopotrivă jucători și mize, posesori și posedați, puternici și neputincioși.

Trebuie să devenim conștienți de paradoxul care face ca sporirea puterii noastre să meargă mână în mână cu adâncirea neputinței. Căci, așa cum scrie Pascal: „Este periculos să i se arate omului cât de mult se aseamănă animalelor, fără să i se arate și măreția lui. Și este și mai periculos să i se arate prea mult măreția fără să i se facă evidentă și josnicia. Și e de tot periculos să nu știe nimic nici despre una, nici despre alta.“[22]

Și cum este posibil să nu ne punem acea întrebare care, deși nu își găsește loc în programele noastre de învățământ, ne privește totuși pe fiecare în parte: ce înseamnă să fii o ființă umană?[23]

3. O lecție despre incertitudinea vieților noastre

De patru luni încoace, epidemia și consecințele sale au adus în viețile noastre un festival de incertitudini care va mai

dura încă. Fiindcă aceste incertitudini se referă la originea virusului, la propagarea lui foarte inegală, la mutațiile pe care le suferă, la tratamentele destinate să îl anihileze, la cea mai bună metodă pentru a ne proteja de el (izolarea, testarea în masă, purtarea măștii de protecție, anchetele epidemiologice), la eventuala sa dispariție sau la regresiunea la stadiul endemic, la urmările sale politice, economice, sociale, naționale, planetare.

Asta ne determină să recunoaștem că, deși ascunsă și refulată, incertitudinea însoțește marea aventură a umanității – fiecare istorie națională, fiecare „viață normală“. Căci fiecare viață în parte este o aventură pusă sub semnul incertitudinii: nu știm dinainte ce se va alege de viața noastră personală, de sănătatea noastră, de activitatea noastră profesională, de iubirile noastre, nici când va sosi – chiar dacă este o certitudine – moartea noastră. Fără îndoială că odată cu virusul și cu consecințele sale vom

cunoaște și mai multe incertitudini decât înainte, așadar trebuie să ne întărim, ca să învățăm să trăim cu ele[24].

4. O lecție despre raportarea la moarte

Modernitatea laică refulase la extrem spectrul morții, pe care numai credința creștinilor în Înviere reușea să îl exorcizeze. În Franța, la fel ca în restul Europei occidentale, șaptezeci și cinci de ani de pace și de creștere a speranței de viață ocultaseră o moarte care nu reapărea decât vremelnic, în sânul familiilor îndoliate.

Dintr-odată, coronavirusul a provocat irupția morții personale – amânată până atunci pentru un viitor nedefinit – în imediatul vieții cotidiene. Știința biologică și arta medicală, în pofida arsenalului lor de remedii și vaccinuri, s-au trezit dezarmate în fața acestui virus ucigător.

Zi de zi ne-am numărat morții, ceea ce a întreținut, ba chiar a sporit teama de

imediatețea morții, chiar dacă rata mortalității provocate de coronavirus este inferioară unei ponderi de 3% din numărul cazurilor de infectare.

Izolarea i-a condamnat la o tragică singurătate pe muribunzii intubați sau conectați la ventilatoare mecanice, lipsindu-i de o mână iubitoare care să o mângâie pe a lor. I-a ținut pe parteneri, pe părinți și pe copii departe de ultimele zile ale ființei iubite. Izolarea a împiedicat ceremoniile funerare și a constrâns la înmormântări făcute pe furiș.

Acest vid ne amintește cu cruzime că moartea unei ființe iubite reclamă însoțirea ei până în clipa îngropării sau a incinerării. Cei rămași în urmă au nevoie să își împărtășească durerea în cadrul unei comuniuni. Au nevoie de rituri de despărțire și de o ceremonie colectivă care să includă și pomana. Lipsa unei ceremonii consolatoare ne-a făcut să simțim – chiar și pe un laic ca mine – nevoia unor ritualuri care să o retrezească

la viață în spiritele noastre pe persoana decedată și care să aline durerea printr-un soi de euharistie[25].

5. O lecție despre civilizația noastră

Civilizația noastră ne constrânge să ducem o viață extravertită, întoarsă către ceea ce se află în afara noastră, în exterior, către transporturi, muncă, aperitive, restaurante, întâlniri, călătorii. Unii ne oprim în fața vitrinelor cu haine, alții umblăm după provizii alimentare, momiți de colo colo prin marile magazine, străbătând suprafețe uriașe atrași de reduceri, sedușI de vreo podoabă, de vreo delicatesă ori de vreun gadget.

Publicitatea, prezentă pe zidurile orașelor, în stațiile de metrou, difuzată la cinema înaintea filmelor, în cadrul emisiunilor televizate, ba chiar inclusă în clipurile de pe YouTube, declanșează o pulsiune a comportamentului de cumpărare, o reverie cu mașină, croazieră și insulă tropicală.

Izolarea ne-a închis în mod brutal în propriile locuințe, uneori împingându-ne chiar în interiorul propriului sine.

Tuturor acelora care nu suntem strâmtorați din pricina sărăciei, constrângerile izolării, reducându-ne achizițiile la ceea ce este indispensabil, ne-au arătat că exista mult surplus pe care îl consideram de ordinul necesității. Nemaiputând să ascultăm de pulsiunile comportamentului de cumpărare, am devenit capabili să percepem intoxicația consumeristă pe care a favorizat-o civilizația noastră. Remodelându-ne forțat modurile de consum, am preferat în mod firesc esențialul inutilului, calitatea cantității, durabilul jetabilului.

Ceea ce ne invită să reflectăm asupra unei civilizații care ne incită în permanență la consum, fără să facă diferențe.

6. O lecție despre trezirea solidarității

Multiplele forme de solidaritate apărute în încercarea generală pe care o traversăm

au scos la iveală carențele de solidaritate din starea așa-zis „normală“ – carențe determinate chiar de către dezvoltarea civilizației noastre, care reduce la minimum formele de solidaritate sub efectul unui individualism din ce în ce mai egoist, asociat efectului unei compartimentări sociale din ce în ce mai pronunțate. De fapt, diferitele forme de solidaritate zăceau adormite în fiecare dintre noi și s-au trezit odată cu încercarea comună.

Am fost martori la o proliferare a gesturilor și a ideilor solidare, care au acoperit carențele instituțiilor publice: reconversia întreprinderilor în scopul producției alternative de măști în perioada penuriei, confecționarea artizanală sau domestică, regruparea producătorilor locali, livrările la domiciliu, întrajutorarea în rândul vecinilor, mesele gratuite oferite persoanelor fără adăpost, îngrijirea

copiilor, legăturile dintre profesori și elevi păstrate în pofida celor mai nefavorabile condiții.

Am fost martori la resurecția, chiar dacă numai simbolică, a solidarității naționale, atunci când Italia cânta imnul național de la balcoane, când Franța, Belgia, Spania și atâtea alte țări își aplaudau cadrele medicale în fiecare seară. Mai ales în țările sudice, unde solidaritatea tradițională este încă vie, ea s-a amplificat prin multiplicarea formelor de întrajutorare și de sprijin reciproc.

Criza a stimulat în egală măsură nenumărate spirite, care au căutat și au formulat remedii pentru relele pe care ea le-a provocat sau exacerbat. Texte ale intelectualilor, oamenilor de știință și medicilor, declarații, sugestii, apeluri la solidaritate ale artiștilor, precum și reflecții și propuneri venite din partea cetățenelor și cetățenilor – toate acestea s-au multiplicat pentru a pune diagnostice și pentru a face prognosticuri, precum și

pentru a pune bazele unei noi politici menite să reformeze, ba chiar să transforme societatea.

7. O lecție despre inegalitatea socială în izolare

Izolarea a funcționat ca o oglindă de mărire pentru inegalitățile sociale: pandemia a accentuat în mod dramatic inegalitățile socio-spațiale. Nu toată lumea a avut o casă de vacanță unde să fugă de oraș. Anumite condiții de locuire – ca în cazul familiilor cu copii care trăiesc în spații înghesuite – au făcut izolarea insuportabilă, ca să nu mai vorbim despre persoanele fără adăpost, ori despre refugiații migranți sau imigrați, pentru care izolarea a însemnat o dublă suferință.

Izolarea a scos la iveală și situațiile triste ale unor oameni singuri – văduvi și văduve, familii abandonate, bătrâni și tineri faliți.

Izolarea a mai arătat și că secunzii de coardă[26] – gunoieri, magazioneri, șoferi

rutieri, casieri sau operatori telefonici – sunt vital necesari, într-o măsură mult mai mare decât fruntașii CAC 40[27] (dintre care trebuie spus că o anumită minoritate a arătat totuși o formă de solidaritate). În vreme ce tinerii de la periferii, patronii de restaurante și menajerele pregăteau mese gratuite pentru cei nevoiași, capii de coardă așteptau cel mai adesea pe vârfurile lor momentul propice pentru a trage din nou coarda înspre ei.

Or, meseriile cele mai expuse la infectare și la moarte, esențialmente indispensabile tuturor în perioada de izolare, sunt în același timp, în majoritatea cazurilor, cu totul subestimate – ca să nu spunem chiar disprețuite – și remunerate cu cele mai mici salarii. Să le facem dreptate infirmierelor, gunoierilor, curierilor, cultivatorilor de legume și micilor agricultori, agenților de securitate și forțelor de ordine. Să le facem dreptate și medicilor din spitale, profesorilor și

educatorilor care, fără întrerupere, în focurile crizei, s-au dovedit a fi nu funcționari sau profesioniști, ci misionari.

Este necesar ca, de acum înainte, profesiile devalorizate să se bucure de o recunoaștere socială deplină. Este necesar ca profesiile puse în slujba semenilor, precum acelea de medic sau de profesor, să fie validate la înălțimea misiunii lor, la care s-au ridicat în timpul crizei și unde ar trebui să rămână.

În fine, să reparăm inegalitatea pe care o îndură femeile, prezente în mod special în sănătate și în educație, ale căror remunerații sunt cu 24% mai mici față de cele ale bărbaților[28]. Vom reveni la acest subiect în Capitolul 3.

8. O lecție despre diversitatea situațiilor și despre gestionarea epidemiei în lume

Epidemia a lovit lumea în mod foarte inegal. Deși lucrurile sunt în plină evoluție chiar în timp ce scriem aceste rânduri, anumite regiuni din țările

infectate, ba chiar țări întregi par relativ scutite, de pildă Islanda sau anumite țări africane – probabil că, în cazul lor, densitatea redusă a populației constituie o formă de protecție. Altele, dimpotrivă, se confruntă cu valuri teribile de contaminare și moarte, cum ar fi, în primul rând, Brazilia – care trăiește o tragedie, cu un președinte iresponsabil la cârmă –, apoi Peru, Statele Unite și Mexic. La Lima, capitala Peru, oprirea aprovizionării cu alimente i-a determinat pe sute de mii de locuitori proveniți din zonele rurale, stabiliți în oraș pentru muncă, să se întoarcă pe jos în satele lor, aflate uneori la sute de kilometri distanță, în lipsa mijloacelor de transport.

Măsurile sanitare, foarte diverse, s-au dovedit și ele de o eficacitate inegală. În țările din sud, starea latentă de penurie i-a făcut pe oameni din ce în ce mai inventivi. Urgența sanitară a stimulat o creativitate intensă, precum și

întrajutorarea ori sprijinul oferit celor mai săraci dintre cetățeni, printr-o distribuire masivă de hrană.

Franța, la fel ca alte state occidentale de altminteri, s-a dovedit nepregătită și ineficientă, în vreme ce anumite țări din Extremul Orient (Vietnam, Coreea de Sud) sau din Africa de Nord (Maroc) au făcut față situației cu mai multă eficacitate. În Maroc, la îndemnul energic al statului, s-a constituit încă de la începutul crizei un fond de solidaritate de 3 milioane de euro, din donațiile unor întreprinderi și particulari. Ca urmare a acestui fapt și într-un timp-record, numărul de paturi din secțiile de reanimare a fost dublat, iar la dispoziția bolnavilor de COVID-19 au fost puse și câteva hoteluri și clinici private. În plină penurie mondială de măști, întreprinderile marocane de textile au fost rechiziționate și convertite, pentru a fabrica măști. În ultima perioadă, Marocul a fabricat zilnic șase milioane de măști, pe care le-a livrat vecinilor

europeni. De asemenea, inventivitatea industriașilor și a oamenilor de știință a făcut posibile realizarea măștilor detectoare de COVID, precum și fabricarea, în plină criză pandemică, a ventilatoarelor mecanice menite să îi salveze pe bolnavi.

9. O lecție despre natura crizei

O criză[29], dincolo de zguduirea și de incertitudinea pe care le provoacă, se manifestă prin eșecul reglementărilor unui sistem care altminteri, pentru a-și păstra stabilitatea, își inhibă sau își refulează devianțele (feedback negativ). În timpul crizei, aceste devianțe încetează să mai fie refulate și se propagă (feedback pozitiv), devenind tendințe active care, dacă se dezvoltă, amenință să deregleze și să blocheze respectivul sistem aflat în criză. În cazul sistemelor vii – mai ales al celor sociale –, dacă dezvoltarea devianțelor are un avantaj net în raport cu reglementările sistemului, ea va conduce la transformări, fie ele regresive sau progresive, sau chiar la revoluție. Așa

a reușit criza din 1929 să aducă la putere, în democrația germană, un mic partid absolut marginal încă de la fondarea lui din 1920, a cărui devianță a devenit o forță istorică terifiantă. În sens invers, criza totalitarismului comunist din Cehoslovacia a adus la putere în 1989 un intelectual disident care petrecuse mulți ani în închisoare – pe Václav Havel.

Într-o societate, criza dărâmă certitudinile și determină contestarea incontestabilului; drept urmare, ea suscită două procese contradictorii. Primul stimulează imaginația și creativitatea, în demersul de căutare a unor soluții noi. Cel de al doilea este reprezentat fie de căutarea revenirii la o formă de stabilitate din trecut, fie de adeziunea la o izbăvire providențială. Angoasele provocate de criză suscită căutarea și denunțarea unui vinovat. Acest vinovat poate să fi comis într-adevăr erorile care au condus la criză, însă el poate fi la fel de bine un vinovat imaginar, un țap ispășitor care se cere eliminat. Toate aceste aspecte se regăsesc

în criza pe care o trăim. Inițiativele care vizează o nouă politică se multiplică și se amplifică, în timp ce grupuri de presiune cu o mare influență intervin pe lângă guvern și media în favoarea unei reveniri la ordinea anterioară.

10. O lecție despre știință și medicină

Știința a fost convocată în mod legitim de către putere pentru a lupta împotriva epidemiei. Or, cetățenii, liniștiți într-o primă fază de acest parteneriat, au fost ulterior puși în fața unor păreri medicale diferite, ba chiar contradictorii – mai ales cu ocazia neașteptatului remediu al profesorului Raoult[30]. De asemenea, unii cetățeni mai puțin informați au descoperit că anumite nume mari din domeniul științific întrețineau legături de interese cu industria farmaceutică, ale cărei grupuri de presiune au o mare influență asupra ministerelor și mass-mediei.

Această stare de fapt ne oferă ocazia de a înțelege că știința nu este un repertoriu de

adevăruri absolute (spre deosebire de religie). Teoriile ei sunt biodegradabile sub efectul noilor descoperiri. Asta înseamnă că, departe de a fi niște anomalii, controversele sunt necesare progresului științelor. (Totuși, virulența polemicilor și atacurile la persoană merg dincolo de controversa științifică, de parcă în joc s-ar afla puternice interese personale și financiare.)

În general, progresul științific este produs de către competiție și cooperare deopotrivă. Însă competiția poate degenera în concurență – ca, de pildă, în cazul căutării tratamentului sau a vaccinului –, în detrimentul cooperării, care ar putea accelera eliminarea virusului.

De altfel, știința este distrusă de hiperspecializare, care determină compartimentarea cunoașterii în segmente specializate, în detrimentul unei medicine sistemice. Un exemplu în acest sens ar fi medicina practicată de profesorul Auffray, care aduce împreună

contribuțiile unor discipline distincte, într-o concepție integratoare în care spiritul nu mai este separat de corp, iar persoana nu mai este separată de mediul ei de viață. În plus, supremația specialiștilor față de generaliști aduce prejudicii elaborării sintezelor. Am văzut în această criză medici generaliști privați de dreptul de a le prescrie pacienților infectați cu COVID-19 alte remedii decât paracetamolul.

Alte semne ale regretabilei compartimentări a cunoașterii: orice produs care nu a fost elaborat de industria farmaceutică este aprioric disprețuit. Medicina occidentală a respins astfel terapiile asiatice și africane, ca de pildă terapia cu Artemisia, folosită cu succes împotriva paludismului și utilizată în Madagascar împotriva virusului. Organizația Mondială a Sănătății a validat utilitatea desfășurării unor experimente în acest sens[31], însă medicina noastră nu a

manifestat niciun interes față de potențiala acțiune a acestei plante asupra coronavirusului.

Preocuparea pentru prevenție, care a inspirat diferite măsuri de ordin tehnic (izolare, gesturi-barieră, spălarea mâinilor), a omis să ofere consiliere cu privire la practicile de igienă alimentară, apte să fortifice organismele.

Dinamismul științei este frânat în egală măsură prin formarea, în chiar sânul ei, a unor intelectuali influenți, dar cu putere arbitrară, care devin niște conservatori miopi la descoperire și la invenția creatoare, întrupată în figurile unor devianți – începând cu Copernic și trecând prin Darwin, Pasteur, Einstein, Crick și Watson – care fac știința să progreseze.

În ceea ce privește medicina, în pofida urgenței vitale și masive, numeroase laboratoare preferă să păstreze secretul asupra activității lor, câtă vreme

cercetătorii independenți cu precădere au întreținut o cooperare fecundă încă de la începutul epidemiei.

11. O criză a inteligenței

Complexitățile invizibile

Carențele de gândire pe care le-am consemnat în lecțiile anterioare ne dezvăluie enorma gaură neagră din spiritul nostru, care ne face orbi față de complexitățile realului. Această gaură neagră ne indică în același timp (dacă mai era nevoie) slăbiciunile tipului de cunoaștere care ne-a fost inculcat și care ne determină să operăm o disjuncție în miezul a ceea ce este inseparabil și să reducem la un element unic ceea ce în realitate formează un tot – deopotrivă unu și multiplu; același tip de cunoaștere separă și compartimentează cunoștințele în loc să favorizeze conexiunile și se rezumă la a anticipa probabilul, în vreme ce imprevizibilul își face simțită prezența neîncetat. Se dovedește inadecvat pentru a surprinde complexitățile. Așa au ajuns să fie compartimentate sanitarul,

economicul, ecologicul, naționalul, mondialul. Așa a ajuns imprevizibilul să ia din scurt statele și guvernele.

Să mai adăugăm la asta faptul că predominanța concepției tehno-economice privilegiază calculul ca mod de cunoaștere a realităților umane (rate de creștere, PIB, sondaje etc.), în vreme ce suferința și bucuria, nenorocirea și fericirea, dragostea și ura sunt incalculabile. Astfel, nu numai ignoranța ne orbește, ci, în egală măsură, și cunoașterea.

Eșecurile și carențele cunoașterii și ale gândirii manifestate în timpul crizei ne confirmă faptul că avem nevoie de un mod de cunoaștere și de gândire capabil să răspundă deopotrivă la provocările complexităților și la cele ale incertitudinilor. Nu ne stă în putință să cunoaștem imprevizibilul, însă putem să îi anticipăm eventualitatea. Nu trebuie să ne încredem în probabilități, însă nici să uităm că toate evenimentele istorice transformatoare sunt imprevizibile.

Ecologia acțiunii

O anumită acțiune nu se supune în mod necesar intențiilor decidentului ei, ci adeseori interacțiunilor și retroacțiunilor din mediul în care intervine. Pe cale de consecință, acțiunea poate să evolueze în sens contrar și să se abată asupra decidentului ei ca urmare a efectului de bumerang. Astfel, decizia politică de a reduce creditele spitalelor pentru a diminua cheltuiala bugetară, rămânând în schimb surzi la nevoile îngrijitorilor excedați și surmenați, precum și decizia de a distruge milioane de măști[32] au avut drept consecință cele mai mari cheltuieli cu sănătatea din istoria noastră. Dat fiind faptul că orice acțiune desfășurată într-un mediu care comportă o multitudine de interacțiuni este supusă hazardului, devine necesar să reflectăm asupra faptului că orice decizie este un pariu de care decidentul trebuie să fie conștient. Drept urmare, orice decizie necesită o

strategie care să integreze hazardul. Așadar, este vorba despre a prevedea eventualitatea imprevizibilului.

Principiul urgenței/principiul prudenței – ce să alegem în condiții de criză?

În timpul epidemiei a existat în permanență dezbaterea între opțiunile antagoniste ale prudenței și ale urgenței: urgența conduce la subestimarea efectelor secundare ale unui tratament cu bune rezultate imediate, în vreme ce prudența – în așteptarea unor remedii sigure verificate prin protocoale îndelungate – lasă numărul de victime să crească. De fapt, riscul există și într-un caz, și în celălalt. Totuși, putem surmonta parțial caracterul ingrat al acestei alternative stimulând în același timp practicile de urgență și protocoalele specifice prudenței.

De asemenea, în lupta împotriva coronavirusului au fost propuse două strategii contradictorii: cea a izolării, care ocolește ravagiul masiv al epidemiei,

prelungind-o însă, și cea a imunității colective, care agravează temporar amploarea și ravagiile virusului, dar scurtează epidemia.

O contradicție există în egală măsură și între prelungirea izolării – dezirabilă din punct de vedere al precauției sanitare – și rapida ei încheiere, favorabilă repornirii economiei.

În sfârșit, există un antagonism între măsurile sporite de depistare și control individual informatizat și protejarea libertăților individuale.

În toate aceste cazuri, este necesar fie să încercăm să depășim contradicția, fie să facem o alegere care să își asume pariul inerent.

12. O lecție despre carențele de gândire și de acțiune politică

Problemele politice de fond

Este tragic faptul că gândirea disjunctivă și reductivă deține controlul în politică și în economie. În perioada pandemiei,

această carență gravă a dus la erori de diagnosticare și de prevenție, la decizii aberante și la ordine contradictorii (măști mai întâi inutile, apoi indispensabile, teste mai întâi disprețuite, apoi cerute de urgență, școli nici deschise, nici închise).

Jean de Kervasdoué, economist specialist în domeniul sănătății, a scos în evidență eșecurile miniștrilor succesivi și ale administrației din Sănătate, subliniind totodată rolul grupurilor de presiune și al conflictelor de interese, care ambele au blocat orice reformă posibilă a sectorului.

Să mai adăugăm și că obsesia conducătorilor pentru rentabilitate a condus la economii care poartă vina pentru situația din spitale și pentru starea actuală a prevenției riscurilor sanitare.

Carențele modului de gândire, asociate cu dominația unei însetări nepotolite de profit, poartă responsabilitatea pentru nenumărate dezastre umane, din rândul cărora fac parte și cele survenite începând cu luna februarie a anului 2020.

Criza a aruncat o lumină puternică asupra carențelor unei politici care a favorizat capitalul în detrimentul muncii și a sacrificat prevenția și precauția în numele rentabilității și al competitivității. Astfel, spitalele și personalul lor îngrijitor deopotrivă au devenit victime ale unei politici neoliberale care se apucă să privatizeze sau să atrofieze peste tot serviciile publice și ale unei administrații etatiste hiperbirocratizate, supusă în plus presiunilor unor lobby-uri puternice.

Aceste probleme de fond care se ivesc aici vor trebui tratate mai departe în paginile acestei lucrări.

Politica neoliberală

Dogma pretins științifică a neoliberalismului trona în anul 2019 asupra majorității țărilor de pe planetă; ea reduce orice politică la economie și orice economie la doctrina liberei concurențe, prezentată ca soluție la toate problemele sociale. De fapt, dogma neoliberală

adâncește cumplit inegalitățile sociale și le conferă o putere uriașă potentaților financiari.

Or, soluțiile imediate la paralizia economică survenită brusc în urma autoizolării de nivel mondial s-au dovedit contrare normei care guverna economia: au mărit cheltuielile acolo unde erau reduse, au introdus controlul statului acolo unde era suprimat și pregătesc protecții pentru o autonomie economică de bază acolo unde era predicat comerțul liber. Această răsturnare justifică de aici înainte criticile de fond aduse neoliberalismului și stimulează propunerile pentru o schimbare radicală a Căii, mai ales printr-un *new deal* ecologico-economic care să relanseze de pe noi poziții ocuparea forței de muncă, atitudinea față de consum și nivelul de trai.

Însă rezistența puterilor economice și financiare se organizează deja pentru a ține piept oricărei forme de reînnoire: o vastă campanie anunță vremuri

apocaliptice sub semnul restricțiilor și al constrângerilor, cu scopul de a convinge populațiile – mai ales pe salariați – să accepte inevitabile sacrificii.

Bineînțeles, încă nu știm cum se va desăvârși începutul transformării președintelui Macron – dacă nu pe drumul Damascului[33], atunci măcar pe cel de la Bercy[34].

Eșecurile statului

Criza a scos la lumină problema de fond pe care o ridică o administrație de stat hiperbirocratizată și supusă la vârf unor presiuni și interese care paralizează orice fel de reformă.

Criza gândirii politice

Acest vid al gândirii politice este cel care a condus la dezintegrarea partidului socialist din Franța, apoi la scleroza dreptei republicane. Acest vid este cel care face ca o majoritate eteroclită să nu fie unită decât de încrederea în conducătorul și creatorul ei. Acest vid este cel care a permis eludarea oricărei forme de căutare a unei Căi de salvare

politico-ecologico-social-civilizațională, ale cărei fundamente le vom propune mai departe în acest text.

13. O lecție despre delocalizări și dependență națională

Pandemia ne-a scos în evidență dependența totală – în ceea ce privește produsele farmaceutice, materialul sanitar, ba chiar măștile și costumele medicale – mai ales de foarte îndepărtata Chină. Practica delocalizării, întemeiată pe profitul generat de mâna de lucru ieftină din Asia – în realitate cvasi-aservită –, a avut calitatea temporară de a contribui la ameliorarea situației economice din țările de pe acest continent, cunoscute multă vreme ca „subdezvoltate". Însă respectiva practică a avut și viciul extrem de grav de a ne supune unor economii străine și de a ne lăsa descoperiți în ceea ce privește produsele și producătorii odată cu invazia virusului.

De unde problema autonomiei sanitare, la care o vom adăuga curând, în ipoteza

din ce în ce mai verosimilă a unei crize a hranei, pe aceea a unei minime autonomii a industriei alimentare. Având în vedere că, în Franța, fermele clasice funcționând după modelul de policultură au dispărut aproape de peste tot și că monocultura industrială a grâului este destinată în principal exportului, este important (și vom reveni la asta) să se pregătească un plan de redezvoltare a agriculturii de fermă și agroecologice și, corelativ, o repliere a agriculturii de tip industrial.

Este regretabil faptul că această problemă a autonomiei naționale este pusă atât de greșit, fiind redusă mereu la opoziția dintre suveranitate și mondialism.

Așa cum vom vedea mai departe, este vorba despre restaurarea unei autonomii naționale vitale și, în același timp, despre reforma mondializării tehno-economice printr-o mondializare alternativă, care să presupună conștiința unui destin comun, cooperarea politică și schimburile culturale. Mai pe larg, mondializarea trebuie să își includă și antagonista –

demondializarea – pentru a salva regiunile, teritoriile sau națiunile amenințate în spațiul lor vital. Sensul expansionist al termenului „spațiu vital“ din Al III-lea Reich trebuie inversat: spațiul nostru vital este spațiul nostru național.

14. O lecție despre criza Europei

Pentru Europa, criza pandemiei de COVID-19 a venit să tragă semnalul de alarmă al adevărului. Sub imperiul șocului generat de epidemie, Uniunea Europeană s-a spart în bucăți naționale. Într-un acces de febră suverană, fiecare stat în parte s-a repliat pe sine, închizându-și granițele, cu excepția câtorva minore și timide forme de cooperare, cum ar fi primirea de către Germania a bolnavilor alsacieni.

Franța și Germania s-au arătat puțin solidare în perioada în care Italia, apoi Spania se aflau în plin dezastru sanitar. Similar, statele naționale au fost cele care au luat, în mod izolat, primele măsuri pentru a salva întreprinderile amenințate

cu dispariția și pentru a compensa pierderea de venituri a salariaților constrânși la șomaj. Statele membre s-au văzut în incapacitatea de a găsi un acord comun, pentru a veni în ajutorul țărilor aflate în cea mai mare dificultate.

S-au scurs două luni fără ca vreuna dintre tentativele de solidarizare financiară să ajungă la o concluzie. Doar în ultimă instanță, Franța și Germania le-au propus celorlalte națiuni europene să aloce un credit de 500 de miliarde de euro restabilirii comune.

Acum, când din Uniunea Europeană nu a mai rămas decât un schelet, ar putea oare o trezire a solidarității și o politică ecologică împărtășită să îi pună ceva carne pe oase? Diviziunile rămân, iar amenințările cu dislocarea se vor agrava sub puseurile scizioniste ale suveranilor revigorați. Să sperăm că vom evita această dezintegrare.

15. O lecție despre planeta în criză

Pandemia de anvergură mondială a provocat o criză violentă a mondializării. La fel de bine am putea să ne întrebăm dacă nu cumva mondializarea a contribuit la criza violentă a pandemiei.

Ecologiști, oameni de știință și epidemiologi au arătat că factori precum dereglarea ecosistemelor, atingerile aduse biodiversității, circulația persoanelor și poluarea din mediile rurale și urbane au contribuit la emergența virusurilor Ebola și Corona, precum și la răspândirea fulgerătoare a COVID-19. Potrivit profesorului Thomas Michiels[35], biolog și specialist în transmiterea virusurilor: „Fără urmă de îndoială, globalizarea are un efect asupra epidemiilor și favorizează răspândirea virusurilor. Când privim evoluția epidemiilor prin lentila trecutului, descoperim că există exemple arhicunoscute care ne fac să observăm că epidemiile iau urma căilor ferate și a

deplasărilor umane. Nu există niciun dubiu că circulația indivizilor agravează pandemia.“

Un alt impact al mondializării în criza coronavirusului, legat de sistemul nostru de aprovizionare cu alimente, a fost demonstrat de către oamenii de știință. Rata de creștere a răspândirii virusului este legată de agricultura industrială masivă, mai precis de industrializarea creșterii animalelor. Politicile de despădurire antrenează și ele apariția bolilor. Frecvența epidemiilor riscă să crească dacă nu punem frână *agrobusiness*-ului, care țintește să acapareze pământurile țărilor celor mai sărace și piața alimentară la scară mondială.

În afara impactului său nefast asupra mediului înconjurător, mondializarea antrenează o pierdere a statelor în termeni de suveranitate și de autonomie economică.

Mai pe larg, s-a vădit faptul că mondializarea – întrucât este în mod esențial tehno-economică – crease deja o

interdependență generală din care lipsea orice urmă de solidaritate. Iar în clipa în care criza a căpătat anvergură mondială, interdependența fărâmițată a lăsat națiuni și popoare întregi cu economiile mutilate, într-o dependență economică și morală necunoscută până atunci.

Era evident încă dinainte de pandemie că mondializarea tehno-economică, departe de a crea legături între culturi și națiuni, conducea la replieri etnico-religioase și/sau naționaliste. Aceste replieri au ascuns vederii comunitatea de destin și pericolele generate de către mondializarea însăși.

Mai mult ca niciodată, mondializarea trebuie reglată și controlată printr-o alternativă la mondializare, precum și combinată cu forme de demondializare în domeniul sanitar și în cel alimentar.

Criza planetară generată de coronavirus scoate în evidență comunitatea de destin a tuturor ființelor umane, aflate într-o legătură inseparabilă cu destinul bioecologic al planetei Terra. În același

timp, ea intensifică criza omenirii, care nu reușește să se constituie într-o veritabilă umanitate.

Față în față cu derivele și replierile naționaliste, cu retrezirea curentelor rasiste și xenofobe și cu primatul interesului economic asupra tuturor celorlalte, umanismul se află în criză. Conștiința comunității de destin a ființelor umane ar trebui să îl regenereze și să confere un caracter concret universalismului său până acum abstract: abia atunci vom simți fiecare că facem parte din aventura umanității. Iar dacă această conștiință se propagă în lume și devine forță istorică, umanismul ar putea să ducă la făurirea unei politici a umanității.

Note:

18 Documentar-manifest al genului *cinéma-vérité*, al cărui scop a fost acela de a prezenta o anchetă cinematografică despre condițiile de viață și opiniile unui mare număr de francezi, proveniți din toate păturile sociale. Filmările s-au desfășurat pe străzile Parisului, iar conversațiile dintre Edgar Morin și interlocutori atingeau numeroase subiecte ale vieții cotidiene, precum dragostea, munca, timpul liber, cultura, rasismul etc. (*N. trad.*)

19 *Métro-boulot-dodo* (în orig.), expresie consacrată în argoul franțuzesc, desemnând rutina insipidă și lipsită de neprevăzut a vieții clasei muncitoare din marile aglomerări urbane. (*N. trad.*)

20 Dar, spre deosebire de Pascal, trebuie să facem diferența între acel divertisment care ne deturnează de la esențial de dragul frivolității și bucuria pe care o regăsim în lectură sau în audiția ori vizionarea capodoperelor, care ne-au ajutat atât de mult să traversăm perioada de claustrare și ne-au determinat să ne privim în față destinul uman. (*N. a.*)

21 Aluzie la René Descartes, *vezi* ediția în limba română: *Discurs despre metoda de a ne conduce bine rațiunea și a căuta adevărul în științe*, traducere de Daniela Rovența-Frumușani și Alexandru Boboc, note, comentarii și bibliografie de Alexandru Boboc, Editura Academiei Române, București, 1990, p. 147. (*N. trad.*)

22 „Căci, până la urmă, ce este omul în natură? Un nimic în raport cu infinitul, un tot în raport cu nimicul, așezat la mijloc, între nimic și tot. Infinit de departe de înțelegerea extremelor, scopul lucrurilor și principiul lor sunt pentru el în mod absolut ascunse, într-un secret impenetrabil, egal de neputincios în a vedea nimicul din care a ieșit și infinitul în care e cufundat.“ (*N. a.*) (*Vezi* Blaise Pascal, *Cugetări* (text integral), ediția Brunschvicg, traducere de Maria și Cezar Ivănescu, Editura Aion, Oradea, 1998, p. 314 (*supra*) și p. 178 – *n. trad.*)

23 *Vezi* pe acest subiect lucrarea mea *La Méthode. L'Identité humaine* (volumul V), Seuil, Paris, 2001. (*N. a.*)

24 Edgar Morin, *Les Sept Savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, UNESCO–Seuil, 2000. (*N. a.*)

25 Am propus o reformă a funeraliilor laice în cartea mea *La Voie*, Fayard, Paris, 2011. (*N. a.*)

26 În franceză, *derniers de cordée* și reciproca, *premiers de cordée* – autorul folosește în sens metaforic două expresii din jargonul cățărării tradiționale pentru a desemna extremitățile ierarhiei sociale. (*N. trad.*)

27 CAC 40 (Cotation Assistée en Continu), indicele bursier al pieței de capital din Franța, alcătuit din cele mai mari patruzeci de companii tranzacționate de Bursa din Paris. (*N. trad.*)

28 Procent valabil pentru Franța. (*N. trad.*)

29 Edgar Morin, *Sur la crise*, Champs Flammarion, Paris, 2000. (*N. a.*)

30 Administrarea clorochinei împreună cu un antibiotic pentru tratarea bolnavilor de COVID-19. (*N. a.*)

31 *Vezi* articolul dedicat de pe site-ul oficial al Organizației Mondiale a Sănătății din 4 mai 2020, referitor la terapiile alternative cu *Artemisia annua* (familia *Asteraceae*, ordinul *Asterales*). (*N. trad.*)

32 Referire la cele 616 milioane de măști chirurgicale achiziționate în 2005 și 2006 și distruse de către guvernul francez între 2017 și 2019 pe motiv că termenul lor de valabilitate era depășit. În contextul pandemiei și al penuriei de măști de la începutul perioadei de izolare, descoperirea a determinat o anchetă de proporții realizată de publicația franceză *Le Monde*. (*N. trad.*)

33 Posibilă aluzie la implicarea Franței în problema atacului chimic din orașul sirian Douma din aprilie 2018, atribuit la vremea respectivă regimului Bashar al-Assad de la Damasc, și totodată aluzie la metafora biblică a transformării, în episodul convertirii la creștinism a prigonitorului Saul din Tars, viitorul Sfânt Apostol Pavel, pe drumul spre Damasc. (*N. trad.*)

34 Cartier din arondismentul 12 al Parisului, unde se află sediul Ministerului de Finanțe al Franței. Actualul președinte, Emmanuel Macron, a fost ministru al Economiei în al doilea Guvern Valls, sub președintele François Hollande. (*N. trad.*)

35 Interviu RTBF (Radio Télévision Belge Francophone) din 1 aprilie 2020, *vezi*: rtbf.be/info/dossier/epidemie-de-coronavirus/detail_corona virus-la-mondialisation-aggrave-la-pandemie-repondent-des-scientifiques-au-president-du-mr?id=10470809 (ultima accesare: 14 octombrie 2020). (*N. trad.*)

CAPITOLUL 2
Provocările epocii post-corona

Momentul istoric deosebit de grav pe care îl traversăm geme de provocări. Criza sanitară aflată în plină desfășurare este însoțită de o criză politică și de una economică ale căror profunzime și durată nu le-am măsurat încă; o criză alimentară de anvergură mondială pare, de asemenea, să se insinueze; o criză socială dramatică a început a urmare a explodării numărului de șomeri și de lucrători cu statut precar. În Franța, unde climatul social și politic s-a degradat în mod deosebit odată cu mobilizarea vestelor galbene și cu mișcarea socială împotriva legii pensiilor, viitorul este mai neliniștitor ca oricând.

Suntem somați să răspundem unui ansamblu de provocări, ele însele interdependente.

1. Provocarea existențială

O nouă raportare la timp

Izolarea a însemnat o baricadare, dar și o eliberare interioară în raport cu timpul cronometrat, cu ritmul metrou-muncă-somn al angajaților sau cu orarele supraîncărcate ale liber-profesioniștilor. Existențele noastre, guvernate până atunci de un timp în continuă accelerație, au putut fi din nou gestionate, menajate, încetinite (evident, cu excepția cazurilor în care a existat o supraîncărcare cu îndatoriri familiale).

Odată ieșiți din izolare, ne vom relua oare cursa infernală? Sau ne vom păstra gustul pentru lentoare, pentru plimbări, pentru bicicletă și *slow food*? Vom renunța oare la dorința de a merge tot mai departe și tot mai repede? Vom înceta oare să mai subordonăm esențialul – propria împlinire și legătura afectivă cu celălalt – secundarului, ba chiar futilului?

Durabilitatea noilor forme de solidaritate

Se vor păstra oare nenumăratele practici de solidaritate ivite de-a lungul acestor luni cu totul excepționale? Se va prelungi, se va intensifica trezirea solidarității survenite în timpul izolării – nu numai cu privire la personalul îngrijitor, ci și la secunzii de coardă?

Pe durata izolării, ne-am putut ocupa mai bine de apropiații noștri și comunica cu ei, chiar și cu aceia îndepărtați din punct de vedere geografic. Întrajutorarea dintre vecini a dat naștere unor prietenii. Când și când am avut parte de plăceri estetice – am văzut filme, am citit cărți, am ascultat muzică. Dar va favoriza asta un avânt al convivialității, al vieții trăite sub semnul iubirii și al poeziei?

Probabil că totul va fi cloroformizat prin reluarea obiceiurilor, folclorizat în amintire și uitat în cele din urmă, față în față cu noile încercări și crize care vor veni.

2. Provocarea crizei politice

Ce va mai rămâne din aspirațiile reformatoare și transformatoare?

Pe data de 13 aprilie 2019, președintele Franței, Emmanuel
Macron, a afirmat: „A sosit momentul să părăsim cărările bătătorite, ideologiile, și să ne reinventăm. Eu voi fi cel dintâi care o va face.“ Oare ne putem baza pe puterile publice pentru a părăsi cărările bătătorite, ideologiile, și pentru a ne reinventa? Ce învățăminte vor trage autoritățile din această experiență? Nici măcar nu putem fi încredințați că se va produce vreun progres politic, economic sau social, așa cum s-a întâmplat la puțină vreme după Al Doilea Război Mondial.

Nu putem ști dacă după izolare se va reinstitui aceeași ordine clătinată de dinainte sau dacă, dimpotrivă, conștiința că „nu trebuie să mai fie ca înainte“ va determina avântul unor idei novatoare și al unor forțe politice capabile să revoluționeze atât economia, cât și politica.

Criza a pus sub semnul întrebării neoliberalismul, substrat doctrinar al politicii duse în lume încă din anii Thatcher–Reagan, care promovează concurența economică liberă ca soluție la toate problemele sociale și umane, predicând libertatea maximală pentru întreprinderi și un rol minimal al statului. Neoliberalismul este cel care a inspirat privatizarea serviciilor publice, reducerea serviciilor spitalicești și comercializarea lor, practicile de flux și delocalizare. Toate acestea în perspectiva, mereu dezmințită, că sporirea bogăției celor bogați se va „revărsa“ peste popor. Criza a constrâns statele să își abandoneze politica de austeritate bugetară prin cheltuieli masive pentru sănătate, întreprinderi și angajații privați de salariu. Tot criza a consolidat acele servicii publice care înregistrau o tendință de privatizare, printre care și spitalul. În fine, a oferit protecții vamale acolo unde a deschis toate frontierele. Să fie oare neoliberalismul doar temporar suspendat?

Mega-criza a evidențiat un stat incapabil să aprovizioneze atât personalul îngrijitor, cât și populația cu măști, costume de protecție și material sanitar, vreme de mai multe săptămâni. A pus în lumină lentori, ordine și contraordine, directive ilizibile, precum și semne vădite de nepregătire – adică eșecuri foarte grave. De unde cele două necesități inseparabile pentru orice reînnoire politică: ieșirea din neoliberalism și reforma statului. Vom vedea cu ce mijloace în Capitolul 3.

3. Provocarea unei mondializări în criză

Am văzut deja că mondializarea a generat o interdependență lipsită de solidaritate. De la invazia virală încoace, statele și-au întors națiunile asupra lor însele, închizându-se față de exterior. Formelor de cooperare anterioare le-au urmat competițiile, inclusiv în ceea ce privește căutarea unui remediu sau a unui vaccin împotriva virusului.

Oare mondializarea chiar s-a făcut fărâme? Se va mai reconstitui? Total?

Parțial? Pe aceleași baze unice ale unei dezvoltări materiale de factură tehno-economică? Nu cumva ar trebui să îmbogățim și să umanizăm ideea de dezvoltare, care în înțelesul său actual a distrus atâtea forme de solidaritate și comunitate? Nu cumva ar trebui să îmbinăm o mondializare parțială cu o demondializare așijderea?

Mondializarea a antrenat o pierdere a statelor în termeni de autonomie economică. Consecințele au fost dramatice. Așa cum vom vedea în capitolul următor, necesitatea de a stabili niște politici de prevenție în vederea următoarelor epidemii, precum și aceea de a asigura o politică de autosuficiență minimală în ceea ce privește produsele legate de sănătate (medicamente, măști, vaccinuri) și de alimentație ar trebui să antreneze reîntoarceri sau recursuri la autonomiile sanitare și alimentare, adică forme de demondializare parțială.

4. Provocarea crizei democrației

Democrația era în criză peste tot în lume înainte de epidemia de coronavirus, criză agravată de triumful corupției și demagogiei. În același timp, am asistat la intensificarea formelor de naționalism agresiv și xenofob. Am văzut apărând peste tot state neo-autoritare.

Oare criza pricinuită de coronavirus va agrava și criza democrației? Sau va contribui la restabilirea ei?

Amenintare la adresa libertătilor noastre?

Înainte de toate, limitarea drepturilor noastre fundamentale cu scopul de a lupta împotriva virusului, justificată în registrul imediat, ridică o problemă prin felul în care a fost impusă și prin riscurile pe care le comportă în viitor. Mai prudent ar fi fost să se supună la vot o lege specifică de precauție în ceea ce privește epidemia, în loc să fie dezgropată

starea de urgență, votată în 1955 în scop represiv și care a permis cele mai cumplite spolieri în timpul războiului din Algeria.

Măsuri precum interzicerea adunărilor și a reuniunilor sau limitarea drastică a libertății de circulație vor trebui să dispară, fără îndoială, odată cu virusul.

Într-o societate democratică, măsurile restrictive în ceea ce privește libertatea trebuie limitate strict la proporția situațiilor. Anumite decizii au fost luate de urgență, fără consultări juridice ori dezbateri parlamentare – oare nu am avea motive să ne temem de o reînnoire a lor, de această dată arbitrară?

Măsurile împotriva terorismului invocate în mod excepțional au fost păstrate și ulterior. Dat fiind că viitorul ne este amenințat, în condițiile unei crize universale a democrațiilor, de către forme de neo-autoritarism, este de temut ca dispozitivele de depistare instalate în timpul pandemiei nu numai să se mențină, ci să se și amplifice prin recursul sistematic la geolocalizare, la detectarea

prin intermediul telefoanelor inteligente, la supravegherea video, la depistări prin intermediul algoritmilor, la inteligența artificială. Va trebui să reflectăm la asta de acum înainte.

5. Provocarea digitalului

Este evident că propagarea digitalului, în plină desfășurare la momentul apariției virusului și amplificată în perioada de izolare (prin telemuncă, videoconferințe, Skype, e-mailuri, rețele de socializare), va dăinui. Uneltele digitale sunt în același timp instrumente ale libertății și instrumente ale aservirii. Internetul permite libera exprimare, mergând de la creativitate până la delirul de pe rețelele de socializare. Netul îi oferă unui individ înzestrat posibilitatea de a descifra coduri care protejează secrete politice și militare și de a-i alerta pe cetățeni, dar în același timp conferă o putere enormă de supraveghere a indivizilor, violând taina și sacralitatea spațiului lor privat.

Digitalul, internetul, inteligența artificială sunt tot atâtea mijloace care tind să

devină scopuri în sine sau să intre în serviciul incontrolabilelor puteri care ne controlează. Potrivit spiritelor tehnocratice și transumaniste, ele ar fi menite să instituie armonia unei mega-mașinării sociale capabile să rezolve orice problemă.

Trebuie să fim conștienți de faptul că fiecare tehnică pe care o posedăm riscă să ne deposedeze de întrebări de ordin etic, social și politic care se înalță din spiritele noastre.

6. Provocarea ecologică

Activitatea umană degradează tot mai intens biosfera, atmosfera terestră, oceanele, continentele – la nivel global – și orașele, fluviile, culturile – la nivel local.

Am văzut că, în perioada suspendării transporturilor și a activităților industriale, aerul a redevenit pur, iar natura părea să renască. Renunțarea la mașină din lunile de izolare ar putea să ducă la o dezintoxicare automobilistă,

restrângând folosirea vehiculelor la deplasările în afara orașului. Oare vom favoriza trenul în detrimentul utilizării metropolitane a avionului? Această criză ar putea accelera transformarea traficului aerian și reduce circulația persoanelor la nivel național și internațional. Întreprinderile par să fi prins gustul videoconferințelor, ceea ce generează economii în termeni de timp, energie și bani.

În timpul crizei ne-am dovedit capabili să nu consumăm decât indispensabilul. Oare vom fi din nou supuși pulsiunii consumeriste, ea însăși stimulată de către formele omniprezente de publicitate?

Anumite măsuri și deprinderi, mai ales alimentare, dobândite în perioada izolării, ar putea dăinui pentru a contribui la ceea ce desemnăm prin „tranziție ecologică“, fenomen care ar putea constitui o revoluție nonviolentă a civilizației.

7. Provocarea crizei economice

Nu cumva clătinarea neoliberalismului este doar temporară? Oare urmează să preia din nou comanda? De la izolare încoace, MEDEF[36] și Finanțele au exercitat o formidabilă presiune asupra președintelui republicii franceze, pentru a-l determina să își abandoneze veleitățile de a deschide calea unei economii ecologizate și pentru a-l constrânge să revină la Normă.

Oare economia paralizată de izolare își va relua cursul anterior? Nu cumva criza noastră economică mondială va conduce la o recesiune similară celei din 2008 sau la o depresiune precum cea din 1929? Sau poate va lua o cale necunoscută? Vom fi oare prada unei crize gigantice, de anvergură planetară, de al cărei deznodământ barbar avem motive să ne temem?

Oare vom reuși, dacă nu să reglăm economia mondială, atunci măcar să reducem puterea hipercapitalismului, să

reformăm sistemele bancare, să controlăm speculația bursieră și să împiedicăm evaziunile fiscale? Oare vom reuși să identificăm principiile unei economii întemeiate pe un *new deal* de relansare ecologică și de reformă socială în stare să determine regresiunea hipercapitalismului și să diminueze inegalitățile?

8. Provocarea incertitudinilor

Dincolo de incertitudinile economice, viitorul în sine este nesigur. Totuși, trebuie să încercăm să întrezărim tendințele și riscurile care vor urma.

Oare vom asista la o reinstituire a mondializării sau la o căutare a replierilor autarhice? Ne îndreptăm spre avântul naționalismelor, spre succesul formelor de suveranitate și spre închiderea frontierelor?

Oare alte și alte state vor ceda în fața autoritarismului odată cu instaurarea societăților supravegherii, a tehnicilor informatice de recunoaștere, a controlului și a depistării indivizilor?

Oare națiunile-gigant se vor opune mai mult decât au făcut-o ieri? Se vor modifica oare raporturile lor de forțe? Va domina China lumea sau se va disloca, așa cum i s-a mai întâmplat și în trecut?

Oare conflictele armate – mai mult sau mai puțin atenuate de criza coronavirusului – se vor exacerba? Sau, dimpotrivă, va exista un elan internațional de cooperare – un elan salutar?

9. Pericolul unei mari regresiuni

Nu știm dacă procesul regresiv anterior crizei provocate de virus va fi accentuat de către perioada post-epidemie sau dacă, dimpotrivă, va putea fi oprit ori va înregistra un recul.

Avem motive întemeiate să ne temem că regresiunea generalizată, deja în desfășurare în primii douăzeci de ani ai acestui secol, va continua și de acum înainte.

Regresiuni intelectuale și morale

De două decenii încoace, asistăm – în Franța și în lume deopotrivă – la proliferarea maniheismului, a viziunilor unilaterale, a diferitelor manifestări de ură și dispreț.

În sferele înalte, politica s-a golit de orice conținut pentru a se transforma în motorul economiei; iar economia, la rândul ei, s-a supus neoliberalismului și calculului care cuantifică și dezumanizează realitățile pe care le tratează, ignorând improbabilul și imprevizibilul.

Regresiuni în democrație

Conjugate, aceste procese regresive au dat naștere pretutindeni, inclusiv în Europa, unor state neo-autoritare. Iar dacă regresiunea continuă, ne putem teme, inclusiv în Europa, de formarea și generalizarea unui totalitarism de tip nou. Totalitarismul de secol XX se întemeia pe controlul total al unui partid unic, care își întindea ramificațiile în toate sectoarele societății și în toate aspectele vieții. China

comunistă a menținut sistemul partidului unic, dar controlul său de tip polițist și delator s-a îmbogățit cu un control informatic din ce în ce mai performant datorită inteligenței artificiale. Interceptări telefonice, spionaj digital, recunoaștere facială, depistare a tranzacțiilor bancare – dacă regresiunea continuă, mi se pare inevitabil ca statele neo-autoritare să nu devină neo-totalitare.

Regresiuni beliciste

Aceste regresiuni, teribil de neliniștitoare, ne pot târî spre o conflagrație mondială, devenită posibilă de aici înainte.

Deși temporar aplanate de epidemie, există un risc semnificativ de reluare a războaielor aparent civile, dar în care interveneau statele vecine și marile puteri, opunându-se prin facțiuni care se luptau între ele, mai ales în Irak, Yemen și Libia. Asta fără să dăm uitării conflictul aflat la cheremul unui accident exploziv între Iran, pe de o parte, și asocierea Statele Unite–Israel–Arabia Saudită, pe de altă parte.

Procesul de anexare a Palestinei de către Israel a provocat un curent violent de antisemitism în rândul anumitor populații arabe; acest antisemitism nu va putea decât să crească odată cu definitivarea anexării; în același timp, el va alimenta toate ostilitățile îndreptate către Occident. Antisemitismul și antiislamismul, care deja se întrețin reciproc, se vor amplifica. Nu știm ce anume va produce jihadismul ucigaș care, după asasinatele colective întreprinse în Franța și în Occident, a devastat Orientul Mijlociu, apoi a provocat starea de război în Ciad, Mali, Somalia și Nigeria și care nu a cunoscut armistițiul în timpul crizei cauzate de coronavirus.

Reînnoirea religioasă în lume, survenită odată cu prăbușirea comunismului – religie care promitea tuturor o izbăvire pământească –, a suscitat, în lipsa unei speranțe într-un viitor terestru, revenirea religiilor mântuirii celeste și a

Dumnezeului atotputernic; fenomenul antrenează adeseori intoleranță și fanatism[37].

Numărul în creștere al statelor care posedă arma nucleară și infrastructura necesară producerii ei va face ca utilizarea acesteia să fie din ce în ce mai puțin improbabilă. Arsenalele bacteriologice, chimice și informatice au cunoscut o sofisticare considerabilă. La fel ca după 1933, a început o cursă a înarmărilor.

Să mai adăugăm la asta faptul că flagelurile naturale, inundațiile, scufundările și secetele provocate de schimbările climatice, precum și nenumăratele degradări ale biosferei, nu pot antrena altceva decât migrații ale populațiilor, respingere a migranților, persecuții și război.

Spectrul Morții planează asupra umanității

Riscăm să intrăm într-o eră ciclonică și să trăim pe pielea noastră ceea ce s-a întâmplat la Sarajevo în 1914 sau la Danzig[38] în 1939: bomba și revendicarea

unui iluminat au provocat și într-un caz, și în celălalt, prin reacții în lanț cu totul neprevăzute, izbucnirea a două războaie-hecatombe de anvergură mondială.

Nu știm dacă o continuare a proceselor regresive va provoca o barbarie planetară, dacă va favoriza constituirea unor state neo-totalitare sau dacă va declanșa rezistențe și sub ce forme anume.

Toate acestea fac ca afirmația lui Steven Pinker[39], potrivit căreia am intrat în era cea mai pacifistă și mai fericită a istoriei umane, să fie derizorie.

Să fie oare virusul oracolul nostru din Delphi? Așa cum a scris Heraclit: „Stăpânul, al cărui oracol se află la Delphi, nici nu vorbește, nici nu tăinuiește nimic, ci se exprimă numai prin semne.“[40]

Speranța stă în căutarea trezirii spiritelor, pe care o va fi stimulat experiența acestei mega-crize mondiale.

A devenit vital să ne schimbăm Calea.

Note:

36 Mouvement des Entreprises de France, cea mai mare federație patronală din Franța, fondată în 1998. (*N. trad.*)

37 Intoleranța a devastat Orientul Mijlociu arab, unde minoritățile evreiești au dispărut, unde minoritățile creștine sunt pe cale de dispariție, unde șiiții și sunniții se luptă între ei, și a reapărut în sânul marii Indii multietnice, unde noua putere națională hindusă își reduce populația musulmană la un statut inferior. (*N. a.*)

38 Orașul Liber Danzig, oraș-stat semi-independent baltic, a cărui existență a început pe 10 ianuarie 1920, în conformitate cu Tratatul de la Versailles din 1919, care îl desprindea din teritoriul Germaniei. În 1939 a fost anexat de Germania nazistă, iar după înfrângerea Germaniei din 1945 a devenit parte integrantă din Polonia, cu numele Gdańsk. (*N. trad.*)

39 *Vezi* ediția din 2015 a Munk Debates, între Matt Ridley și Steven Pinker, pe de o parte, și Malcolm Gladwell și Alain de Botton, pe de alta. Dezbaterea se regăsește și în volumul *Urmează cele mai bune zile ale omenirii?*, traducere de Bianca Stănescu, Curtea Veche Publishing, București, 2019. (*N. trad.*)

40 Heraclit, *cf.* Aram Frenkian, *Héraclite d'Ephèse*, 1933, p. 21. Pentru limba română, *vezi* Plutarh, *De Pythiae oraculis* 21, p. 404 D, în Ion Banu, *Filosofia greacă până la Platon*, vol I., partea a II-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, col. „Clasicii filosofiei universale", art. 93, p. 367. (*N. trad.*)

CAPITOLUL 3
O nouă cale

Dacă nu speri, nici nu vei găsi ceea ce este de nesperat.

HERACLIT

Carențele politice, economice și sociale scoase la iveală de pandemie, ca de altfel și marile pericole de regresiune pe care le-a augmentat, fac ca o nouă Cale să fie indispensabilă.

De ce *cale*, și nu *revoluție*? Pentru că revoluția sovietică și apoi cea maoistă au generat o opresiune contrară misiunii lor de emancipare și pentru că eșecul lor a sfârșit prin a restaura tocmai acele lucruri pe care vruseseră să le lichideze: capitalismul și religia.

De ce *cale*, și nu *proiect de societate*, așa cum se spune în mod curent? Pentru că proiectul de societate este un concept static, total inadecvat într-o lume aflată în plină transformare.

Dat fiind că suntem antrenați în devenirea istorică, expunem aici un anumit număr de idei-ghid și de propuneri, cu scopul de a deschide niște drumuri ale transformării.

***

Toate regresiunile evocate în capitolul anterior sunt probabile, însă nu este obligatoriu să se și concretizeze. Enzima unui mare proiect poate declanșa catalizatorul unei treziri a conștiințelor și a energiilor. Deși forțele potrivnice sunt considerabile, nu este imposibil ca o nouă Cale, de-a lungul evoluției sale, să le determine chiar reculul.

Să ne păstrăm speranța, însă fără vreun strop de euforie. Dacă, la fel ca a treia cale din anii 1930–1939, noua Cale va fi strivită de un dezastru, să ne rămână drept chezășie faptul că va purta mai departe, la fel ca în 1945, speranța reînnoirii.

***

Marile direcții ale noii Căi politico-ecologico-economico-sociale[41] pe care o

impune criza inedită pe care o trăim sunt trasate de nevoia de a regenera politica, de a umaniza societatea și de a avea un umanism regenerat.

Această nouă Cale presupune:

– o politică națională pentru Franța;

– o politică a civilizației;

– o politică a umanității;

– o politică a Terrei;

– un umanism regenerat.

1. O politică a națiunii

O politică națională regenerată ar produce adevărate reforme, care nu ar mai consta în reduceri bugetare, ci ar presupune reforme ale statului, ale democrației, ale societății, ale civilizației – toate legate de niște reforme ale vieții. Ansamblul lor ar constitui noua Cale.

Această politică ar necesita o guvernare concertată, în care ar interveni concomitent acțiunea statului, aceea a colectivităților publice, aceea a consiliilor competente (în domenii precum ecologia,

urbanismul, consumul și altele) și aceea a cetățenilor, prin intermediul unor comitete de democrație participativă. Ea cheamă la o trezire cetățenească prin luarea la cunoștință a problemelor vitale care se află în joc.

Suveranitate și mondialitate

Promovăm, în primul rând, o politică în care se conjugă mondializare și demondializare, dezvoltare și incluziune. Acești termeni nu sunt antinomici decât într-o logică binară, care îi închide în niste alternative mutilante.

- Conjugarea mondializării cu demondializarea

Să continuăm pe calea mondializării, însă nemailimitând-o la caracterul ei tehno-economic, dominant până acum, și să îi conferim acestui termen sensul lui deplin, care implică multiplicarea și dezvoltarea legăturilor și formelor de cooperare.

Această mondializare în sens amplificat și umanizat ar presupune demondializări parțiale, care ar permite asigurarea unei autonomii a industriilor alimentară și

sanitară ale națiunilor, satisfacerea minimului lor vital în ceea ce privește energia și industria, salvarea teritoriilor din calea deșertificării; ea ar favoriza viața comunităților locale și regionale, grădinăritul periurban, alimentația de proximitate, micile forme de comerț și meșteșugurile.

De aici înainte, problema relației dintre suveranitate și mondialitate nu se mai pune în termenii unei alternative. Statul încetează să mai fie dependent pentru acele lucruri vitale națiunii – sănătatea, alimentația, produsele de primă necesitate – și astfel devine suveran asupra „economiei sale de viață“, după formula lui Jacques Attali. Însă ar continua să participe la o interdependență a formelor de solidaritate și la o mondializare umanizată.

• Conjugarea creșterii cu descreșterea

Creșterea care trebuie urmărită de aici înainte este aceea care satisface nevoile esențiale: serviciile publice, anume sănătatea, educația, transporturile,

energiile verzi, agricultura de fermă și agroecologică, revitalizarea satelor și a regiunilor, economia socială și solidară, producția de obiecte durabile, meșteșugurile de reparație și, de asemenea, construirea de locuințe pentru persoanele fără adăpost sau cu adăposturi precare, amenajările urbane la scară umană, printre care lucrări majore la parcări, cu scopul de a transforma centrele urbane în zone pietonale.

Descreșterea trebuie să se efectueze progresiv, pentru a reduce economia frivolului și a iluzoriului, pentru a readuce publicitatea la nivelul unor mesaje informative, pentru a diminua producția și conservarea hranei industrializate, ca de altfel și producția de obiecte jetabile și non-reparabile, pentru a reduce traficul automobilelor, transportul rutier (în favoarea celui bazat pe tractare) și traficul aerian, ceea ce ar reduce direct proporțional intoxicațiile cauzate de poluare și de consum. Perioada de izolare a oferit o bună perspectivă rezumativă

asupra acestor posibilități. Să reținem aici că peste tot în lume, implicit în Franța, există o subproducție de bunuri necesare, a cărei creștere trebuie favorizată, și o supraproducție de bunuri superflue, în cazul căreia trebuie favorizată descreșterea.

• Conjugarea dezvoltării cu incluziunea

Dezvoltarea, așa cum o înțelegem noi în Occident, este restrânsă, de fapt, la domeniile tehnice și economice. În cazul unei țări occidentale, precum Franța, sensul ei poate fi extins și la cultură. Însă acesta tinde să se identifice cu creșterea și cu tot ceea ce este cuantificabil, ignorând calitatea necuantificabilă a vieții.

Incluziunea se referă la comunitate și la solidaritate. Or, dacă formele de solidaritate s-au trezit la viață în perioada de izolare, înseamnă că ele ies dintr-o letargie la nivelul familiilor, vecinătăților, satelor, la nivelul muncii și al națiunii.

Conjugarea dezvoltării cu incluziunea înseamnă că dezvoltarea bunurilor materiale nu are sens decât dacă însoțește

un mod de viață care să întrețină tot ceea ce îl poate include pe Eu într-un Noi: convivialitatea, înțelegerea celuilalt, prietenia.

Unitate și diversitate națională

Franța este una dintre acele națiuni în care unitatea se realizează pornind de la diversitate. Întreaga sa aventură istorică a însemnat, încă de la Capețieni[42], reunirea sub suveranitatea sa a unui mare număr de popoare eterogene, fiecare având limba și cultura sa – de la bretoni la alsacieni, de la flamanzi la provensali. Unificarea s-a realizat deopotrivă prin forță, prin alianțe regale și prin negociere, ca să ajungă, într-un sfârșit, la alipirea provinciilor într-o mare Națiune odată cu sărbătoarea Federației din ziua de 14 iulie 1790.

Armata și războaiele au topit în același creuzet soldați veniți din toate provinciile, iar educația obligatorie a celei de A III-a Republici a înrădăcinat ideea de apartenență națională încă din copilărie. Totuși, acest lucru nu a suprimat diversitățile regionale. Deși Republica le-a

redus o vreme la rangul de dialecte, limbile regionale au fost readuse la viață concomitent cu reînflorirea culturală a respectivelor regiuni. Diversitatea regională este comoara unității franceze, la fel cum unitatea franceză este comoara diversităților regionale. La aceste diversități se adaugă, de la începutul secolului al XX-lea încoace, aceea reprezentată de valurile succesive de imigranți, care continuă procesul început odată cu Capețienii, acum mai bine de un mileniu. Astăzi există 7,4 milioane de francezi descendenți ai unor imigranți sosiți de la 1900 încoace, adică 12 procente din populația totală. Unii dintre ei se simt integrați în asemenea măsură, încât le-au devenit ostili imigranților recenți.

De asemenea, mai degrabă decât să opunem națiunea comunitarismului, ar trebui să respingem naționalismul nivelator și comunitarismul închis și să

elaborăm orice politică națională pornind de la concepția că Franța este deopotrivă unitară și diversă.

Reforma statului: umanizare prin debirocratizare și deparazitare

• Patologii administrative

Pandemia a pus în lumină carențele statului, incapabil să aprovizioneze atât personalul îngrijitor, cât și populația cu măști, costume de protecție și material sanitar. A scos în evidență lentorile, ordinele și contraordinele, directivele ilizibile, deciziile luate pe nepregătite.

Criza a revelat o birocratizare care asfixiază administrația. A vădit modul în care ministerele și administrația sunt parazitate de către lobby-uri financiare, cu precădere cazul Ministerului Sănătății, subjugat de companiile farmaceutice.

Parazitarea de către grupurile de presiune financiară nu va putea descrește decât odată cu diminuarea puterii lor; o politică a debirocratizării statului și a serviciilor publice poate și trebuie să contribuie la această diminuare.

Administrația statului se supune unor principii generale de organizare pe care le regăsim și în alte tipuri de administrare, de pildă în marile întreprinderi private: centralizare, ierarhie și specializare.

Birocrația poate fi considerată o patologie administrativă în care excesul de centralizare și de ierarhie îi privează pe angajați de orice manifestare a spiritului de inițiativă, astfel încât nu au încotro decât să se supună. Acest lucru acutizează la rândul lui excesul de specializare, ceea ce sfârșește prin a-l bloca pe fiecare agent în propria funcție.

Birocrația se caracterizează printr-o dihotomie extrem de rigidă între acela care comandă și acela care execută, limitând responsabilitatea personală a fiecăruia la propriul compartiment și inhibând această responsabilitate, precum și solidaritatea fiecăruia în raport cu ansamblul din care face parte. De fapt, birocrația generează iresponsabilitate, inerție și dezinteres față de ceea ce se află în afara sectorului de specializare. În

Franța, așa-zisa afacere a sângelui contaminat[43], apoi pandemia de coronavirus au scos în evidență o iresponsabilitate generalizată. Această iresponsabilitate favorizează corupția funcționarilor în inima statului însuși.

În sfârșit, o organizare riguros centralizată, ierarhizată și care își compartimentează muncitorii specializați tinde să fie apăsătoare și tipicară pentru personal, rutinată în acțiune, inumană pentru cei care îi solicită serviciile și care sunt trimiși din birou în birou, din căsuță vocală în căsuță vocală.

• Principii de reorganizare

O bună organizare cere utilizarea optimă a calităților și aptitudinilor acelora care muncesc în cadrul ei. Aceste calități și aptitudini sunt, așa cum am spus anterior, inhibate sub efectele conjugate ale centralizării, ierarhiei și compartimentării. Dar, cum nu putem concepe o administrație publică lipsită de centru, dispensată de ierarhie și privată de

competențe specializate, este vorba despre crearea și dezvoltarea unor moduri de organizare care să combine:

– centrism/policentrism/acentrism;

– ierarhie/poliarhie/anarhie;

– specializare/polispecializare/competență generală.

Combinația dintre centrism și policentrism constă în a conferi o capacitate decizională diferitelor centre, fiecare însărcinat cu o competență proprie asupra unor probleme particulare. Acentrismul înseamnă că agenții pot dispune de o marjă de libertate în cazuri neprevăzute sau în condiții critice.

De asemenea, ar fi vorba despre a combina ierarhia cu poliarhia (pluralitatea diferitelor ierarhii în funcție de domenii și de circumstanțe). În afară de asta, trebuie păstrată o porțiune de anarhie, acolo unde anarhia nu înseamnă dezordine, ci moduri de organizare spontană prin intermediul interacțiunilor dintre indivizi și grupuri.

În sfârșit, specializarea trebuie să se efectueze abia după o etapă de formare care să furnizeze o cultură fertilă, care la rândul ei să le permită agenților specializați să fie pluricompetenți, să colaboreze în mod interactiv cu responsabilii procesului decizional, care și ei trebuie să fie dotați cu competențe mai largi. În orice caz, competența specializată și policompetența trebuie conjugate.

În fiecare dintre cele trei moduri de organizare și mai ales în combinația dintre ele s-ar crea spații de responsabilitate și de libertate.

Toate acestea ar tinde să debirocratizeze și să desclerozeze administrațiile publice, să slăbească așa-numita „cușcă de fier“[44] a raționalizării și să favorizeze manifestarea aptitudinilor strategice, inventive și creatoare ale lucrătorilor și angajaților, deopotrivă în beneficiul dezalienării personale și al binelui public.

Adevărata reformă a administrației publice nu poate fi izolată. Ea are nevoie să fie restaurate responsabilitatea și

solidaritatea, nu numai în cazul agenților sau al factorilor săi de decizie, ci și la nivelul întregii societăți. Altfel spus, reforma administrațiilor nu se poate înfăptui în mod plenar decât în cadrul unui complex de transformări umane, sociale și istorice printre care se numără și celelalte reforme despre care este vorba în această carte.

Reforma economică

• Respingerea progresivă a puterii oligarhiilor economice

Oligarhiile economice manevrează deciziile unei puteri care se ghidează după crezul neoliberal. Ele parazitează și paralizează statul, dictându-i anumite legi și directive și blocând alte legi salutare. Tot ele domină și controlează producțiile industriale și agricole, precum și vaste sectoare ale economiei serviciilor (Uber, Amazon) sau ale economiei digitale (Google etc.).

Firește, putem să le taxăm prin fiscalitate, însă ea va fi inoperantă câtă vreme există paradisurile fiscale. Suprimarea acestora

din urmă este dezirabilă, însă o atare decizie nu poate fi luată decât printr-un consens al națiunilor. Putem totuși să taxăm sever toate cazurile de evaziune fiscală dovedită. Dar adevărata soluție se află în altă parte.

Ea rezidă în regresiunea puterii lor.

Această regresiune ar putea începe cu un guvern ai cărui miniștri să fie insensibili la presiunile oligarhiilor economice și să dispună totodată de o administrație de nivel înalt, complet reformată.

În opinia noastră, ea ar decurge mai ales dintr-o conștiință amplificată și generalizată a consumatorilor, care și-ar selecta achizițiile din ce în ce mai atent. „Societatea de consum“, care îl face pe consumator să depindă de producător, poate în realitate să îi ofere consumatorului – dacă acesta se emancipează – putere asupra producătorului. Această nouă conștiință de consum ar favoriza formele de

producție locale, durabile și solidare. Perioada de izolare ne-a arătat măsura în care acest lucru este posibil.

Pe scurt, forța conjugată a unei puteri politice devenite autonomă și a cetățenilor deveniți majoritar conștienți ar putea determina reculul progresiv al puterii banilor. Acest proces ar salvgarda libera concurență cu atât mai mult cu cât ar aboli monopolurile.

• Reforma întreprinderii

Întreprinderea industrială este organizată după modelul pe care l-am analizat anterior: centralizare/ierarhie/specializare. Reforma acestei organizări ar trebui să se facă în conformitate cu principiile deja enunțate, cu singura diferență că, dacă acțiunea unei administrații vizează aplicarea unei decizii guvernamentale sau a unei legi, acțiunea unei întreprinderi vizează rentabilitatea acesteia într-un mediu concurențial aleatoriu. Reforma se impune cu atât mai mult cu cât în acest caz este nevoie de adaptabilitate și de inventivitate la toate nivelurile.

Întreprinderea-cazarmă înseamnă servitudine pentru cei care lucrează în cadrul ei, pe când o întreprindere care și-ar recunoaște angajații și muncitorii în deplina lor umanitate ar fi la rândul ei recunoscută de către aceștia drept o comunitate de destin, ceea ce ar îmbunătăți atât performanțele întreprinderii, cât și condițiile de viață ale celor care lucrează acolo.

Aceasta este direcția reformatoare în care se îndreaptă antreprenorii economiei sociale și solidare, cei ai întreprinderilor de tip cetățenesc, precum și aceia ai întreprinderilor cu o anumită misiune (de sprijinire a producătorilor locali și de producție de alimente sănătoase).

Din nefericire, întreprinderea de tip actual a înăsprit constrângerile organizaționale exercitate asupra salariaților, mai ales ca urmare a hipercompetitivității internaționale – ceea ce duce la depresii, accidente de muncă, burnout, sinucideri. Aceste constrângeri vor descrește odată cu de-

mondializările parțiale, care vor sustrage un anumit număr de întreprinderi din hipercompetitivitatea internațională, ceea ce ar diminua în cadrul întreprinderii presiunea inumană suportată de către salariații ei.

Reforma democrației: participarea cetățenească

Democrația parlamentară, oricât ar fi de necesară, este insuficientă. Ba este chiar pe cale să se devitalizeze acolo unde există o aplatizare a gândirii politice, o incapacitate de a ține piept marilor provocări ale erei planetare, corupție și dezinteres din partea cetățenilor.

Ar trebui concepute și propuse niște variante ale unei democrații participative. Totodată, ar fi util să se creeze condițiile propice unei treziri cetățenești, la rândul ei inseparabilă de o regenerare a gândirii politice. Ar fi util în egală măsură să existe mai multe universități populare, care le-ar oferi cetățenilor o inițiere în științele politice, sociologice, economice și juridice.

Democrația participativă trebuie inventată pornind de la consilii – *soviet* în limba rusă, acest cuvânt devalorizat de la un punct încolo printr-o utilizare mincinoasă. Avem nevoie să regândim, ținând cont de timpurile prezente – caracterizate printr-o insuficiență democratică –, instituirea consiliilor la diferite scări.

La scară națională:

– un consiliu al ecologiei, alcătuit din oameni de știință, cetățeni trași la sorți și reprezentanți ai statului, ar putea să analizeze și să propună mari reforme ecologice și sociale;

– un consiliu al viitorului, alcătuit după aceleași principii, ar putea să analizeze consecințele descoperirilor și inovațiilor științifice și, în sens mai larg, să elaboreze ipoteze prospective;

– un consiliu al vârstelor ar putea să analizeze condițiile de viață ale tineretului și ale vârstnicilor și să formuleze propuneri în acest sens.

La scară locală, am putea trage învățăminte de pe urma diferitelor experimente, precum cel de la Porto Alegre (constând în participarea cetățenilor orașului la evaluarea bugetului municipal). În Franța este dezirabilă instituirea unor consilii comunale alcătuite din cetățeni, care să țină dezbateri publice pe marginea unor proiecte pasibile de controversă (de pildă construirea de autostrăzi sau baraje, instalarea de uzine poluante, despăduririle). Consiliul comunal poate lua forma unor comisii cetățenești care să audieze aleși și experți pe marginea unor proiecte cu potențial de interes sau de pericol public.

De asemenea, democrația participativă permite discutarea la nivel local a unor probleme de interes național sau chiar planetar. Însă ea comportă și pericole specifice, cum ar fi riscul absenței femeilor, bătrânilor, tinerilor și imigranților; riscul infiltrării unor agitatori prin intermediul unuia sau mai

multor partide politice; și riscul leadershipului *de facto* exercitat de către cei tari în gură. Democrația participativă, instituită cu scopul de a regăsi o vitalitate cetățenească, nu poate suscita în mod spontan cetățeni activi și bine informați. Ea are nevoie de un timp de înrădăcinare și de ucenicie. Energia sa revitalizantă se va manifesta la bază, acolo unde fermentează atâtea bune intenții folosite mult sub potențialul lor, precum și spiritul civic de comunitate, solidaritatea și responsabilitatea.

Ecopolitica

• *Green deal*-ul

Ecopolitica, sau politica ecologică, a devenit ceva de primă necesitate. Principalele ei șantiere ar fi:

– eliminarea surselor de energie poluantă și înlocuirea lor cu surse de energie curată;

– măsuri de reducere a poluării în orașe (crearea de zone pietonale, folosirea tramvaielor la scară largă, dezvoltarea unor cartiere ecologice);

– revitalizarea solurilor, depoluarea produselor agricole, diminuarea progresivă a culturilor industrializate, dezvoltarea agriculturii de fermă și a agroecologiei;

– o promovare a igienei de viață și a salubrității alimentației;

– înlocuirea materiilor poluante inalterabile (precum plasticul) cu materii biodegradabile;

– reciclarea deșeurilor într-o economie care să devină circulară;

– sechestrarea sau distrugerea deșeurilor industriale toxice;

– redezvoltarea transportului feroviar, cu redeschiderea liniilor regionale și cu înlocuirea avionului cu transportul pe linii de mare viteză în cazul deplasărilor pe distanțe mai mici de 1 500 de kilometri;

– reconversia unei porțiuni a uzinelor aeronautice și automobile pentru a deservi redezvoltarea transportului feroviar.

Toate acestea ar putea fi întreprinse concomitent prin cvasi-*new deal*-ul marilor lucrări care ar relansa activitatea economică și ocuparea forței de muncă, prin dezvoltarea unui comportament de consum de o mai mare claritate și selectivitate, precum și prin numeroasele măsuri repartizate în celelalte secțiuni ale acestui capitol.

• Reforma gândirii reformatoare

Am spus deja că trebuie să abandonăm ideea unei revoluții violente, care „să facă din trecut *tabula rasa*" și să distrugă o societate rea pentru a institui în locul ei una bună. Propunem o cale progresivă, trasată printr-o politică nouă, înrădăcinată în cultura umanistă a trecutului și în revitalizarea principiilor Republicii: Libertate, Egalitate, Fraternitate. Această complementaritate comportă antagonisme pe care o gândire politică trebuie să le gestioneze fără încetare, acordând întâietate când unuia, când altuia dintre acești termeni. Într-adevăr, numai Libertatea tinde să distrugă

Egalitatea, Egalitatea impusă tinde să distrugă Libertatea, iar Fraternitatea nu poate fi stimulată decât prin Politică, așadar depinde de cetățeni. Dar ea contribuie la Egalitate și la Libertate. Uniunea dintre acești trei termeni furnizează baza republicană și democratică pentru o politică din care ar putea fi extrase patru surse posterioare lor:

– sursa socialistă, dedicată optimizării societății prin dezvoltarea unor forme de solidaritate și prin refuzul dominației profitului;

– sursa libertară, dedicată autonomiei, precum și împlinirii individului;

– sursa comunistă, dedicată instaurării fraternității în relațiile umane;

– sursa ecologică, a cărei importanță, apărută în 1970, trebuie să irige orice politică.

Noua gândire politică s-ar dedica regenerării și asocierii strânse a acestor surse. Nu poate exista progres fără o întoarcere la surse.

Mega-criza pe care o traversăm a stârnit nevoia unei noi gândiri politice.

Dacă Marx este exemplar pentru căutarea unei gândiri politice întemeiate în manieră conjugată pe o teorie a cunoașterii, pe o viziune asupra lumii, pe o concepție asupra omului, pe o concepție asupra istoriei, pe o concepție asupra societății și economiei, acestea sunt fundamente care trebuie regândite în lumina experiențelor științifice și istorice proprii secolelor al XX-lea și al XXI-lea.

Această reformă a gândirii politice implică o reformă a gândirii înseși; așa cum am văzut în lecțiile din primul capitol, spiritele se supun în mod inconștient unui principiu al cunoașterii care reduce la simplu ceea ce este complex, întregul la părțile componente și care operează o disjuncție în miezul a ceea ce este inseparabil sau întemeiat pe interacțiuni (ca, de pildă, intelectualul și socialul, biologicul și culturalul). Ca atare, o reformă a gândirii trebuie însoțită de o politică de reeducare a educației[45].

Reforme ale societății

• Reducerea inegalităților

Societatea noastră suferă de pe urma unor inegalități crescânde. Acestea pot fi reduse prin taxarea speculațiilor bursiere, printr-o fiscalizare augmentată a veniturilor mari (în cazul în care evaziunea fiscală este sever penalizată), prin recursul la impozitul pe avere sau pe patrimoniu, precum și prin scăderea impozitului în cazul veniturilor mici[46]. Inegalitățile pot fi reduse totodată prin revalorizarea acelor meserii, anterior disprețuite, care în perioada izolării și-au demonstrat caracterul esențial: gunoieri, magazioneri, șoferi rutieri, casieri, operatori telefonici. La fel și prin restabilirea sau revigorarea asigurărilor de boală, accident și șomaj. Și, așa cum am mai sugerat, printr-o politică a marilor lucrări ecologico-sociale, care să producă locuri de muncă. În fine, inegalitățile pot fi reduse printr-o amplă politică de solidaritate.

• Politica de solidaritate

Solidaritatea statului-providență – cu formele de securitate și asigurările sale de toate felurile – este insuficientă, pentru că este anonimă și standardizată. Există o nevoie de solidaritate concretă și trăită, de la persoană la persoană, de la grupuri la persoană, de la persoană la grupuri. Există în fiecare dintre noi și în toți laolaltă un potențial de solidaritate[47] care se actualizează în circumstanțe excepționale, precum acelea pe care le-am trăit cu toții recent, și există, în cazul minorității, o pulsiune altruistă permanentă. Nu este vorba așadar despre a promulga solidaritatea, ci despre a descătușa acea forță nefolosită a bunelor intenții și despre a favoriza acțiunile de solidaritate.

Am sugerat, pe vremea lui François Mitterrand, experimentarea cu niște „case de solidaritate“ care ar putea fi generalizate în orașe și cartiere; acestea ar presupune existența unui *Crisis Center* – adică un centru de urgență dedicat oricărui tip de suferință – și a unui corp de agenți de solidaritate voluntari și

profesioniști, disponibili în permanență pentru orice nevoie, cu excepția celor deservite de SAMU[48] sau de Poliția de intervenție. În această logică, s-ar putea accentua misiunea de solidaritate a serviciilor de poliție municipale.

În egală măsură, am fost (și vom rămâne) partizani ai ideii unui serviciu civic de solidaritate care să mobilizeze timp de un an clasa de vârstă de optsprezece ani, dedicând-o sprijinului oferit nu numai în cazul suferințelor personale sau familiale, ci și victimelor dezastrelor sau catastrofelor umane sau naturale, inclusiv în țările europene vecine și în cele nord-africane.

În același timp, noua Cale ar favoriza economia socială și solidară, care ar prelungi economia mutuală în forme noi: ea ar susține inițiativele bazate pe forme de solidaritate locală sau, în sens invers, care să suscite forme de solidaritate; formarea de cooperative și de asociații fără scop lucrativ pentru a asigura serviciile sociale de proximitate.

În fine, solidaritatea arătată față de cei lipsiți de șansă, față de dezmoșteniții sorții, față de cei nefericiți ar trebui exercitată și în ceea ce îi privește pe migranți.

În 2019, în lume au existat 270 de milioane de migranți, dintre care 82 de milioane s-au refugiat în Europa fugind din calea conflictelor (Afganistan, Orientul Mijlociu, Sudan), a foametei, a sărăciei. Populația imigrată nu îi privează de nimic pe lucrătorii autohtoni, cărora în general le repugnă munca de jos și meseriile „murdare“ pe care imigranții le acceptă adesea în condiții rușinoase, de exploatare (muncă la negru, salarii foarte mici). În Franța zilelor noastre, persoanele fără documente sunt indispensabile unui număr considerabil de corporații, de pildă lanțurilor de restaurante.

În plus, imigranții francezi la a doua sau la a treia generație, integrați deja în mod

concret, au conferit națiunii o consistență demografică și o bogăție constând în diversitatea culturală.

Cu toate acestea, persistența sentimentelor de superioritate rasiste și xenofobe și noile angoase provenite din incertitudinile crescânde și din dificultățile economice au intensificat temeri fantasmagorice, cum ar fi aceea de pierdere a identității naționale sau de „o înlocuire de proporții a poporului francez cu hoardele arabe“[49]. Deși nimic nu indică o creștere invazivă, teama automistificată de un tsunami al migrației determină puterile publice să ia măsuri crude de respingere și expulzare. Franța republicană, care nu a cedat niciodată în fața isteriei anti-imigrație a extremei drepte, își pierde chipul ospitalier practicând o politică de respingere.

Această politică a dus la expulzare, privare de libertate, brutalități polițienești și la o indiferență generalizată față de valurile recente de imigranți din Asia și Africa, cauzelor acestora dedicându-se numai

câteva organizații umanitare. Și, ca și cum n-ar fi fost de ajuns, criza provocată de coronavirus i-a afectat într-un mod foarte violent pe cei lipsiți de documente și de adăpost. Și aici este vorba despre a trezi solidaritatea umană.

- Adevărul sociologic despre solidaritate/responsabilitate

Într-o societate cu membri liberi, solidaritatea și responsabilitatea sunt necesități-cheie: cu cât cresc libertățile, cu atât se diminuează constrângerile care impun ordinea, ca atare cresc formele de dezordine indisolubil legate de libertate și, odată cu ele, complexitatea socială. Însă dezordinea extremă devine distructivă și complexitatea se degradează, luând forma dezintegrării. Singurul lucru care poate proteja libertatea – deopotrivă de ordinea care impune și de dezordinea care dezintegrează – este prezența constantă în spiritul membrilor societății a ideii de apartenență solidară la o comunitate și a sentimentului de responsabilitate față de acea comunitate.

Așadar, etica personală a responsabilității/solidarității indivizilor este și o etică socială care întreține și dezvoltă o societate a libertății.

Această etică (și sursele oricărei etici sunt solidaritatea și responsabilitatea[50]) ar contribui la reumanizarea societății, ca de altfel și la regenerarea civismului, indisolubil legat de regenerarea democratică.

2. O politică a civilizației

Civilizația occidentală comportă, într-o manieră complementară și antagonistă, caracteristici pozitive și caracteristici negative. Politica civilizației s-ar practica împotriva caracteristicilor ei negative crescânde, dezvoltându-i în același timp caracteristicile pozitive.

Răul civilizației noastre

Conjugarea dezvoltărilor urbane, tehnice, etatiste, industriale, capitaliste și individualiste erodează din interior civilizația pe care ea însăși a produs-o și a făcut-o să înflorească în primă instanță.

De așa manieră, încât reciproca negativă a binefacerilor de care continuăm să ne bucurăm nu a încetat să se amplifice.

Răul de care suferă civilizația noastră este acela produs în mod concret de versantul întunecat al individualizării, al tehnicizării, al monetizării, al capitalismului, al dezvoltării, al bunăstării.

Așa cum am văzut anterior, conjugarea egocentrismului – care restrânge orizontul la interesul personal și dizolvă acea inteligență capabilă să cuprindă globalul – cu compartimentarea în muncă determină o slăbire în termeni de solidaritate, ceea ce antrenează o slăbire în termeni de responsabilitate.

Deresponsabilizarea favorizează egocentrismul, care conduce la demoralizare (cu sensul de degradare a simțului moral). Deresponsabilizarea și demoralizarea favorizează propagarea iresponsabilității și a imoralității.

Individualizarea este deopotrivă cauza și efectul autonomiilor, libertăților și

responsabilităților personale, însă inversul ei constă în degradarea vechilor forme de solidaritate[51], în atomizarea persoanelor, în slăbirea sensului responsabilității față de celălalt, în egocentrism.

Mașinăria umană

Tehnica este ceea ce le permite ființelor umane să supună energiile naturale prin intermediul mașinăriilor. Însă totodată este și ceea ce permite aservirea oamenilor la o logică deterministă, mecanicistă, specializată, cronometrată de mașinăria artificială. Logica mașinăriei industriale în întreprinderi, în birouri, în viața urbană, în activitățile de loisir impune criterii standardizate și impersonale, cărora formele de convivialitate le rezistă mai mult sau mai puțin. Logica mașinăriei artificiale – care i-a suprimat deja pe paznici, pe responsabilii cu păstrarea ordinii publice, pe impiegații din gări, din trenuri și din metrouri, pe taxatorii de pe autostradă, din parcări, deja și pe cei de la casele anumitor centre comerciale – tinde să transforme viața

socială într-o gigantică mașinărie automată, ceea ce va duce inteligența artificială la extrem. Reciproca dezvoltării industriale, creatoare deopotrivă de bunăstare (pentru clienți) și de suferință (pentru lucrători), face ca de acum înainte să planeze asupra noastră două amenințări: una decurge din degradarea ecologică a mediilor de viață, cealaltă din degradarea sociologică a însușirilor vieții.

Dezvoltarea formelor de producție, a schimburilor și a comunicațiilor a antrenat o comercializare generalizată, inclusiv a bătrâneții în aziluri și a bolnavilor în spitale. Mai înainte, acestea erau locuri în care domneau formele de întrajutorare, de solidaritate, bunurile comune și gratuitățile, dar transformarea lor în spații comerciale distruge numeroase țesuturi ale convivialității.

Piața privilegiază în toate situațiile calculul bazat pe interes și desolidarizează în mod direct proporțional. Reciproca monetizării constă în nevoia de sume tot mai mari de bani pentru simpla

supraviețuire și în diminuarea serviciilor gratuite, a darului, adică a prieteniei și a fraternității.

Satele se golesc, iar solurile se degradează sub efectele agriculturii de tip industrial, care produce alimente insipide și prea puțin sănătoase. Orașul îndură ravagiile anonimizării. Orașele-birou și suburbiile-dormitor constituie un model din ce în ce mai extins. Cartierele pier, în vreme ce marile ansambluri anonime se multiplică. Paznicii sunt înlocuiți de cerberi. Comerțul de proximitate, cu amănuntul, dispare încet-încet. Semipreparatele, mallurile, cumpărăturile de la distanță împuținează ocaziile de schimb și dialog pe străzile comerciale, distrugând relațiile de încredere dintre furnizori și clienți, precum și flecăreala pitorească și bârfulițele de cartier. La asta se adaugă asfixia provocată de circulația automobilelor, care contribuie în sine la sufocarea sociabilității, la iritarea spiritelor și a plămânilor.

O difuză stare de rău

În continua sa dezvoltare de ordin tehnic, economic și industrial, civilizația noastră este caracterizată, de asemenea, de o creștere neîntreruptă a nevoilor, de unde și creșterea nevoii de energie. Abia acum începem să ne dăm seama că modul nostru de consum presupune irosiri și delapidări și că determină degradări. Tipurile de poluare urbană, deficitul de calitate al alimentației industrializate, alienarea consumeristă – toate acestea antrenează o degradare a civilizației noastre.

Cronometrarea și mecanizarea vieții sunt sporite de tipurile de raționalizare, care aplică logica mașinăriilor asupra ființei umane.

O stare de rău interioară paralizează bunăstarea exterioară. Creșterea nivelului de trai este deteriorată de scăderea calității vieții.

Starea de rău generalizată este difuză, intermitentă și trăită în diverse forme. Însă revoltele tinerilor, apoi nenumăratele

revolte care au avut loc în Franța și în lumea întreagă în 2018 și 2019 o evidențiază într-o formă intensificată.

De aici decurge necesitatea unei politici a civilizației, care ar determina progresul calităților indispensabile democrației, autonomiilor individuale, bunului trai și ar reduce aceste vicii care sporesc odată cu dezlănțuirea forțelor profitului, a dispariției formelor de solidaritate sub efectul compartimentării generalizate și a aspectului negativ al individualismului, adică egoismul.

Pledoarie pentru calitatea vieții

Intoxicațiile proprii civilizației, între care intoxicația consumeristă și dependența de automobile, contribuie în mare măsură la degradarea mediului înconjurător și, ca atare, la degradarea condițiilor de viață. O politică a civilizației ar presupune o acțiune susținută împotriva „intoxicațiilor“ civilizației, ar incita – contrar delapidărilor – la reciclare și reparații, ar rejecta jetabilul. Abandonul consumerismului nu înseamnă

austeritate, ci cumpătare, iar cumpătarea se adaptează la excesul de sărbători, festinuri și aniversări care scandează în tropi de poezie concentrată proza plină de balast a vieții cotidiene. Este vorba despre a înlocui hegemonia cantității cu hegemonia calității și obsesia pentru mai mult cu obsesia pentru mai bun.

Firește, această politică reformatoare ar necesita cheltuieli considerabile: importante lucrări urbane, investiții semnificative în transporturi (mai ales în cele bazate pe tractare) și în habitat.

Aceste cheltuieli nu numai că ar fi capabile să relanseze forme de activitate economică în plină epocă a șomajului – mai ales a șomajului cauzat de izolare –, însă ar genera, în timp, și enorme economii în materie de sănătate. Reducerea masivă, sub efectul acestor reforme, a astmului, bronșitelor, oboselii – suferințe în realitate socio-psihosomatice –, așadar reducerea masivă a consumului de antidepresive, medicamente, somnifere etc., ca, de altfel,

și dezvoltarea corelativă a calității vieții ar determina o reducere continuă a bugetului sănătății publice. În fine, a-i conferi calității vieții un sens politic ar nutri speranța pentru o zi de mâine mai bună.

Calitatea vieții se traduce printr-o stare de bine în sens existențial, nu numai în sens material. Ea presupune calitatea relațiilor cu celălalt și poezia participărilor afective și afectuoase.

Viața „cea adevărată"

Bineînțeles că politica nu poate genera fericirea individuală. Trebuie să încetăm a mai crede că scopul politicii ar fi fericirea. Politica poate și trebuie să elimine cauzele publice ale nefericirii (război, foamete, persecuții). Nu poate genera fericirea, dar poate favoriza și facilita, pentru fiecare dintre noi, posibilitatea de a trăi poetic[52], adică în înflorire și comuniune.

Politica civilizației are nevoie de o conștientizare deplină a nevoilor poetice ale ființei umane. Ea trebuie să se străduiască să atenueze constrângerile,

servitudinile și singurătățile, să se opună invaziei cenușii a prozei de așa manieră încât să le permită ființelor umane să își exprime aptitudinile poetice.

O aspirație din ce în ce mai profundă la viața „cea adevărată“ este suscitată și întreținută de caracterul individualist al civilizației noastre; în același timp, ea este inhibată de către constrângerile specifice acestei civilizații și este orientată către imaginar și loisir de așa manieră încât în slujba căutării unei vieți „adevărate“ este pusă o economie de evaziune: cluburile de întâlniri, activitățile de loisir, vacanțele, agențiile turistice, pensiunile rurale se întrec în a oferi condițiile pentru această „altă“ viață. Toate aceste ambivalențe, toate aceste cocteiluri de invitații la viața cea adevărată, care înseamnă poezie, și deturnările de la viața cea adevărată – toate acestea țin deopotrivă de diversiune, de divertisment, de evaziune, de reîntoarcerea la stratul mitico-imaginar, însă în aceeași măsură

permit trăirea unor fragmente, a unor momente, a unor experiențe de viață adevărată.

În sfârșit, politica civilizației tinde să favorizeze avântul relațiilor conviviale și iubitoare într-o civilizație propice poeziei vieții, în care Eu se împlinește în mijlocul lui Noi[53].

Politica civilizației contribuie la politica ecologică și viceversa. Ea contribuie la politica umanității, care contribuie la rândul ei la politica civilizației. Politica națiunii contribuie la politica umanității, care contribuie la vitalitatea națiunilor. Toate aceste căi reformatoare, interactive și interproductive s-ar putea conjuga pentru a constitui Calea.

Acum, sensul politicii civilizației devine recognoscibil. Este vorba despre a răspunde degradărilor și dezumanizărilor determinate de politică, stat, democrație, societate, civilizație și gândire printr-o gândire și o acțiune dedicate regenerării și umanizării lor.

3. O politică a umanității

Conștiința apartenenței la o comunitate umană

O politică a umanității ar conferi fiecărei națiuni sensul comunității umane. Această politică ar reclama din partea fiecărei națiuni în parte ca sistemul de educație școlară să le trezească cetățenilor săi conștiința apartenenței la umanitate (ceea ce, de altfel, ar preveni xenofobia și rasismul).

Trebuie să ne aducem aminte de faptul că lumea trăiește în fiecare dintre noi de dimineața până seara nu doar prin informații, ci și prin cafeaua columbiană, prin ceaiul chinezesc, prin banane și portocale, prin cămășile de bumbac cultivat în Egipt, prin șosetele cu fir de Scoția, prin puloverele de lână venită din Australia, prin mașina japoneză, prin codul din Islanda, prin creveții din Madagascar, prin whisky-ul scoțian. Până și roșiile noastre mediteraneene și

porumbul nostru de Aquitania vin din Mexic, la fel cum și cartofii noștri locali au fost mai întâi peruvieni.

Or, existăm în această lume tot atât cât există și ea în noi. Și despre această lume descoperim că se află în criză.

***

O politică a umanității ar presupune grija de a salvgarda, în mod indisolubil, unitatea și diversitatea umană: comoara unității umane este diversitatea umană, comoara diversității umane este unitatea umană. Această politică ar acorda atenție prezervării culturilor amenințate de omogenizare și standardizare.

O politică a umanității ar realiza simbioza dintre ceea ce este mai bun în civilizația occidentală și aporturile deosebit de bogate ale altor civilizații; în acest sens, ea ar fi o politică a noii civilizații planetare, înglobând, și nu suprimând, diferitele civilizații existente.

Civilizația occidentală poate și trebuie să propage ceea ce are mai bun: tradiția umanistă, gândirea critică și autocritică,

principiile democratice, drepturile omului și pe cele ale femeii. Trebuie, de asemenea, să își abandoneze aroganța. Civilizațiile tradiționale întreține o anumită legătură cu natura, un sens al incluziunii în cosmos, legături sociale de tip comunitar pe care trebuie să le păstreze, inserând totodată în ele ceea ce este mai bun în Occident.

Mondializarea ar trebui să treacă printr-o reformă. Caracterul său esențialmente tehno-economic nu numai că a determinat reacții care au luat forma unor crize naționaliste, etnice și religioase, ci a creat și o interdependență generalizată, însă lipsită de orice solidaritate, lucru demonstrat din plin de replierile pe sine ale statelor-națiune odată cu izbucnirea epidemiei.

Cele trei principii pe care le-am expus anterior în discuția despre politica națională își găsesc aici o amploare planetară: mondializare/demondializare, creștere/descreștere,
dezvoltare/incluziune.

În cadrul acestei ultime conjugări, trebuie să luăm în considerare faptul că, introducând individualismul occidental în societățile patriarhale, dezvoltarea introduce și libertăți, ca în cazul tinerelor generații care dobândesc dreptul de a-și alege partenerul sau meseria. Dezvoltarea introduce modernitatea capitalismului occidental în autoritarismul patriarhal și intră într-o simbioză cu acesta. Însă adeseori ea fie a adăugat, fie a substituit puterea banilor puterii feudale. Mai mult decât orice, a distrus formele de solidaritate tradițională și modelul agricol de policultură, care le permitea populațiilor sărace să supraviețuiască, proletarizându-le la periferiile marilor orașe sau prin mahalale. I-a eliberat de sărăcie pe o parte dintre aceia care o îndurau, dar adesea a și transformat sărăcia în mizerie.

Așa că din dezvoltare trebuie să păstrăm și să amplificăm tot ceea ce produce

bunăstare, sănătate, libertate și să le legăm de tot ceea ce ocrotește comunitățile și formele de solidaritate.

Politica umanității este și o politică umanitară la scară planetară, care ar trebui să mobilizeze nu numai resursele materiale, ci și tineretul din țările pe care le numim dezvoltate, într-un serviciu civic de nivel planetar, care ar înlocui serviciile militare cu scopul de a ajuta la fața locului populațiile aflate în nevoie.

O politică a umanității ar trebui să vină cu o regularizare a dezlănțuirii tehno-economice mondiale, ceea ce ar presupune o putere de control de nivel mondial superioară instanțelor actuale ale ONU.

Politica umanității ar putea, prin consensul națiunilor, să suprime paradisurile fiscale și astfel să limiteze la maximum evaziunile fiscale. Ar putea totodată să elimine gigantica putere financiară a mafiilor drogurilor, care

prosperă în traficul lor clandestin printr-un acces liber analog celui al tutunului și al alcoolului.

Politica umanității ar putea să ia în considerare un control exercitat asupra firmelor multinaționale, care ar putea lua un avânt important după criză.

În fine, mai mult decât orice, politica umanității ar trebui să depună eforturi în direcția opririi conflictelor în desfășurare și, corelativ, să oprească cursa înarmărilor. Ar trebui să depună eforturi pentru suprimarea armelor nucleare. (În prezent știm că acestea nu sunt decât iluzii. Dar poate că salvarea va veni pe marginea prăpastiei.)

***

Evident că toate acestea vor rămâne imposibile dacă nu se produce un soi de reformă a ONU sau dacă nu sunt fondate noi instituții de competență mondială dotate cu putere executivă, ceea ce necesită în prealabil o extindere puternică a conștiinței comunității de destin în întreaga umanitate.

Oare nu am putea să ne gândim, în planul imediat, la formarea unui consiliu mondial al conștiințelor, constituit din personalități laice și religioase, fiecare având o autoritate morală sau spirituală, precum și grija față de destinul umanității ca preocupare de primă importanță?

Ocrotirea și drepturile migranților

Am indicat deja că în 2019 au existat 270 de milioane de migranți, dintre care 26 de milioane au fost refugiați fugiți unii din calea războaielor și foametei, alții din calea privațiunilor și mizeriei. Să mai adăugăm și că există o migrație a creierelor (medici, ingineri, persoane care dețin diplome de studii superioare), creiere africane în Europa și creiere europene în America, în Regatul Unit și în Canada.

Cele mai masive imigrații se fac către Canada, Australia, Arabia Saudită (acolo unde furnizează 80% din mâna de lucru) și în statele petroliere.

Ar fi de dorit ca ONU să poată promulga o declarație a drepturilor migranților și să

înscrie la Curtea Penală Internațională posibilitatea de sancționare a oricărei violări a acestor drepturi, printre care violența, închiderea în spații concentraționare, expulzarea fără nicio garanție a primirii în străinătate.

Oare nu ar trebui să le acordăm ființelor umane dreptul la aceeași liberă circulație pe care o acordăm mărfurilor? Nu cumva acesta ar fi singurul mod de a face să dispară mafiile imunde care organizează traficul de persoane cu migranți și le pricinuiesc moartea?

O instanță specială a ONU ar putea examina problema migrațiilor, mai ales ca măsură de prevedere a eventualelor valuri viitoare pe care le-ar putea genera agravarea încălzirii climatice, perturbările multiple pricinuite de înăsprirea condițiilor de viață în lipsa apei, inundațiile și foarte probabila amplificare a conflictelor actuale din Asia și Orientul Mijlociu. Încălzirea Siberiei și a Canadei ar putea oferi pământuri de azil și de muncă migranților alungați din sud

tocmai de această încălzire și ar face ca aceste pământuri să fie fertile și prospere – evident, fără a atenta la drepturile indigenilor.

Ocrotirea popoarelor băștinașe

Subzistă pe toate continentele, cu excepția Europei, o miriadă de popoare arhaice (cuvântul însemnând în același timp și „vechi“, și „primar“) înglobate în națiunile moderne, fiecare dintre ele având o identitate proprie puternic conturată, limba sa, miturile și credințele sale, organizate în societăți de sute de indivizi. Societățile de culegători-vânători sunt ultimii martori ai umanității primare de tip *Homo sapiens*, care s-a împrăștiat pe glob în cei cincizeci de mii de ani de preistorie și pe care societățile istorice, apărute în urmă cu șase până la opt milenii, dotate cu stat și cu armată, cu agricultură și cu orașe, dispunând de puternice mijloace tehnice, au aneantizat-o de-a lungul expansiunii lor.

Acest genocid, devenit planetar, s-a accelerat și s-a intensificat în așa măsură

încât din această umanitate nu au mai rămas decât vestigii pierdute în creierii munților, în deșerturi și în inima pădurilor – vestigii pe care totul le sortește pieirii.

Este vorba, așadar, despre micronațiuni, despre mici popoare și mici etnii dispersate, lipsite de apărare. Contrar viziunii lui Lévy-Bruhl[54], care nu vedea în ele decât gândire mistică și magică, infantilă și irațională, aceste popoare dispun de o gândire rațională tehnică și practică, datorită căreia sunt capabile să își facă arcuri, săgeți și sarbacane, să folosească strategii rafinate de urmărire a vânatului, să cunoască însușirile și virtuțile plantelor în scopul alimentației sau al vindecării bolilor. La fel ca în cazul nostru, care avem alte mituri și alte iluzii, gândirea mitică, magică și simbolică nu se confundă cu gândirea rațională, tehnică și practică, cele două completându-se reciproc.

Există la aceste popoare băștinașe o bogăție nemaiauzită de cunoaștere și de

îndemânare pe care etno-farmacologii abia acum încep să o exploreze. Șamanii sau vracii lor dispun de capacități psihice pe care noi nu am fost în stare să ni le dezvoltăm. Aceste societăți constituie modele de solidaritate comunitară. Chiar dacă nu există un individualism în sensul cunoscut de noi, fiecare individ în parte dispune în mod plenar de aptitudinile sale senzoriale, de văz, de auz, de miros, de simțul tactil. Acolo, bărbatul și femeia sunt plurivalenți. Bărbatul își cioplește uneltele, își fabrică armele și proiectilele, știe să amușine vânatul, să îl urmărească și să îl doboare, construiește casa și făurește jucării pentru copii. Femeia se ocupă de copii, adună vegetalele destinate alimentației sau furajele, gătește, se ocupă cu olăritul, cu țesutul și cu realizarea bijuteriilor.

În lumea noastră occidentalizată, dezvoltarea tehnicilor și a specializărilor ne-a atrofiat aptitudinile senzoriale și ne-a inhibat înclinația firească pentru

pluralitatea competențelor, pe care o mai găsim acum numai la amatorii de bricolaj.

Uriașele achiziții ale civilizației noastre nu trebuie să ne facă să ignorăm calități pierdute, precum solidaritatea și simțul comunitar, nici să ne ascundă barbariile, care continuă aneantizarea culturală și fizică a celor întru totul asemănători cu mai vechii noștri tați, mame, frați și surori.

Cei smulși din propria cultură se lasă pradă morții, precum alcalufii din Țara de Foc sau precum membrii acelei populații amazoniene cărora misionarii le-au distrus obiectele sacre, constrângându-i să se îmbrace și să cinstească o cruce.

Popoarele indigene care au supraviețuit în Canada și în Statele Unite au reușit, confederându-se și rezistând, să își salveze măcar identitatea și o parte din cultură. În schimb amazonienii, odată cu noua președinție braziliană și în pofida legii care le recunoaște teritoriile, sunt sortiți

exterminării. Cu atât mai mult cu cât coronavirusul se poate propaga foarte rapid în rândul popoarelor băștinașe, care dispun de puține mijloace de apărare imunologice împotriva acestui tip de virus.

4. O politică a Terrei

O politică mondială a apei

Am văzut pe ecranele noastre cum, în perioada izolării, apele deveneau limpezi, smogul se împrăștia, aerul se împrospăta, stupii se umpleau cu și mai multă miere, animalele își reintrau în drepturi și natura renăștea.

Asta ne confirmă că nu ne mai putem întoarce la dezlănțuirea tehno-economică anterioară, care degrada biosfera din ce în ce mai grav. Ne mai confirmă și necesitatea ecologică și umană de a elimina rapid toate energiile poluante, în avantajul energiilor eoliene, solare, maremotrice, geotermice, și de a reduce progresiv sursele și cauzele poluării și toxicității urbane, rurale, acvatice și maritime.

Trebuie gândită o politică mondială a apei. Utilizarea masivă a apei în agricultura industrializată, poluarea pânzei freatice cu dejecții provenite din creșterea industrializată a animalelor, poluarea râurilor, a fluviilor, a lacurilor și a mărilor sub efectul reziduurilor și al dejecțiilor nocive evacuate de orașe și de industrii – toate acestea transformă bunul cel mai curent într-un bun rar. Comercializarea apei transformă un bun garantat tuturor în mod gratuit într-un bun plătit. Secetele endemice și încălzirea climatică fac din apă un bun capital pentru națiuni. Raritatea apei în regiunile caracterizate de tensiuni și conflicte, cum ar fi Orientul Mijlociu, face din ea un bun geopolitic.

O politică mondială a energiilor curate și a tratamentului deșeurilor

Aici ne putem relua propunerile deja enunțate referitoare la ecopolitică, extrapolându-le de la cadrul național francez la scara planetară. Această uriașă reconversie nu ar trebui să lovească brutal

statele care își extrag principalele resurse din petrol, ba mai mult, ar trebui să le ofere ajutoarele necesare pentru a implanta energiile solare în zonele secetoase și energiile hidraulice în zonele umede.

Fiecare stat în parte ar trebui să își motiveze privații și întreprinderile specializate să recicleze deșeurile mai degrabă decât să le distrugă prin ardere sau, mai grav, să le lase să polueze teritoriul. Ar trebui declanșată o politică mondială de salubrizare a oceanelor, mărilor și fluviilor multinaționale, precum și a imenselor întinderi de pământ poluate și devenite neroditoare în urma practicării agriculturii de tip industrial.

Solidari ai planetei

În sfârșit, este indispensabil să reluăm și să amplificăm efortul recent amorsat în urma Acordului de la Paris, printr-un acord general care să fie asumat de către ONU și să vizeze o mare cartă politică a Terrei, fiind de la sine înțeles faptul că fiecare stat ar trebui să își asume să aplice

această politică pe propriul teritoriu. Este vorba despre a lăsa să se reconstituie o biodiversitate planetară, animală, vegetală și agricolă (căci diversitatea genetică a grâului este aceea care permite evitarea ravagiilor unei epidemii distructive, lăsând plantele rezistente să prospere). Regăsim aici principiile necesarei regresiuni a agriculturii și a creșterii animalelor de tip industrial și necesarei avansări a agriculturii de fermă și a agroecologiei.

Conștientizarea comunității de destin terestru a naturii vii și a aventurii umane trebuie să devină un eveniment major al timpului nostru: trebuie să ne simțim solidari cu această planetă, de a cărei existență este legată însăși viața noastră; trebuie nu numai să o amenajăm, ci și să o menajăm: trebuie să ne recunoaștem filiația biologică și ontologică – este legătura ombilicală pe care trebuie să o restabilim.

Trăim un paradox: cu cât transformarea devine mai indispensabilă, cu atât este mai dificilă. Asta înseamnă că necesită perseverență și curaj.

5. Pentru un umanism regenerat

Complexitatea umană

Umanismul regenerat respinge umanismul cvasi-divinizării omului, potrivit căruia am fi sortiți să cucerim și să dominăm natura. El recunoaște complexitatea umană, alcătuită din contradicții. Umanismul regenerat ne recunoaște animalitatea și legătura ombilicală cu natura, dar ne recunoaște în egală măsură și specificitatea culturală și spirituală. Ne recunoaște fragilitatea, instabilitatea, delirurile, mârșăvia masacrelor, a torturilor, a sclavagismului, lucidițățile și orbirile gândirii, sublimul operelor de artă și al tuturor artelor în general, realizările prodigioase ale tehnicii și distrugerile operate cu mijloacele uneia și aceleiași tehnici. Omul este în același timp *sapiens* și *demens*, *faber* și *mythologicus*, *economicus* și *ludens*, adică

este *Homo complexus*. Pascal a formulat-o într-o manieră decisivă: „Ce este deci această himeră numită om? Ce noutate, ce monstru, ce haos, ce subiect de contradicție, ce minune! Judecător al tuturor lucrurilor, vierme imbecil al pământului, trezorierul adevărului, cloaca de incertitudine și eroare: slava și scârna universului. Cine va desluși această complexitate?“[55]

Umanismul regenerat, recunoscând realitatea lui *Homo complexus*, va înțelege că trebuie să asocieze neîncetat rațiunea și pasiunea, că afectivitatea umană poate să conducă la iubire sau la ură, la curaj sau la teamă, că rațiunea singură este glacială și inumană, că tehnica poate să vină deopotrivă cu ce este mai bun și cu ce este mai rău, că spiritul uman nu va înceta să producă mituri al căror servitor devine apoi, că gratuitatea, jocul și pasiunile fac ca interesul economic să nu domnească absolut – nici măcar în lumea noastră, în care este hipertrofiat.

Asta înseamnă că orice artă politică și, de altfel, orice speranță umanistă trebuie să țină cont de ambiguitățile, de instabilitățile și de versatilitățile umane.

Reforma personală și revitalizarea etică

Nu trebuie să visăm la a transforma omul într-o ființă perfectă sau cvasi-divină. Însă putem încerca să dezvoltăm ceea ce este mai bun în el, adică facultatea sa de a fi responsabil și solidar.

Solidaritatea și responsabilitatea nu sunt numai imperative politice și sociale, ci și personale. Ar trebui să înțelegem, de aici înainte, că reforma societății și reforma persoanei sunt inseparabile. Gandhi a scris: „Să fim noi schimbarea pe care vrem să o vedem în lume.“ Or, mulți dintre noi trăiesc într-un contrast total între ideile altruiste și comportamentele egoiste. Cum să aspiri la o lume a înțelegerii, a bunăvoinței și a solidarității când nu ești tu însuți înțelegător, binevoitor și solidar? Cum să construiești o lume a relațiilor umane îmbunătățite dacă rămâi egoist, vanitos, invidios și mincinos?

Putem să extragem de aici imperativele reformei personale:

– a cunoaște în acord cu modelul cunoașterii complexe, care face conexiuni între cunoștințe pentru a pătrunde problemele fundamentale și globale;

– a gândi în acord cu rațiunea sensibilă, care realizează o dialectică permanentă între rațiune și pasiune;

– a acționa în acord cu imperativul etic primordial privind responsabilitatea/solidaritatea;

– a trăi în acord cu nevoia poetică de dragoste, de comuniune și de încântare estetică.

În concluzie, scopurile umanismului trebuie să se împlinească în fiecare dintre noi.

Identitatea umană: unitate/diversitate

Cel dintâi caracter al umanismului a fost formulat de către Montaigne: „Socotesc toți oamenii din una și aceeași țară cu mine.“[56] Aceasta este recunoașterea celuilalt în deplina sa calitate umană.

De fapt, la vremea respectivă, acest principiu al identității umane împărtășite nu fusese încă ridicat la rang universal. Popoarele colonizate, exploatații și femeile erau considerați subumani sau ființe infantile, incapabile să acceadă la stadiul adult. Astăzi trebuie să facem din acest principiu unul universal și concret.

Umanismul regenerat nu se limitează la a recunoaște unitatea umană, ci leagă unitatea de diversitate. Toate ființele umane sunt asemănătoare din punct de vedere genetic, anatomic, fiziologic, afectiv și mental, însă în același timp toate sunt diferite din punct de vedere genetic, anatomic, fiziologic, afectiv și mental. Toate culturile sunt dotate cu un limbaj care are aceeași structură (dubla articulare). Dar fiecare își are propria limbă. Toate culturile au obiceiuri, moravuri, rituri, credințe, muzici și expresii estetice, dar acestea sunt specifice fiecăreia în parte.

Cel de al doilea caracter al umanismului regenerat este acela de a incita la o

dialectică permanentă între Eu și Noi, la realizarea legăturii dintre împlinirea personală și integrarea într-o comunitate, la căutarea condițiilor pentru ca un Eu să se poată împlini într-un Noi și pentru ca Noi să îi dea voie lui Eu să se împlinească.

Rațiunea sensibilă

Soclul intelectual al umanismului regenerat este rațiunea sensibilă și complexă.

Avem nevoie să renunțăm la restrângerea cunoașterii și la acțiunea bazată pe calcul, la fel cum avem nevoie să repudiem rațiunea glacială care ascultă în mod necondiționat de logica terțului exclus.

Nu numai că trebuie să urmăm axioma „fără rațiune lipsită de pasiune, fără pasiune lipsită de rațiune“, dar mai trebuie și ca rațiunea noastră să fie permanent sensibilă la tot ceea ce afectează ființele umane.

Mai mult: rațiunea sensibilă trebuie să integreze dragostea. Dragostea este cea mai puternică și cea mai frumoasă relație intersubiectivă cunoscută. În sânul

umanității, dragostea face ca relațiile dintre indivizi să abunde, irigă lumea ideilor, dă sevă ideii de adevăr, care nu înseamnă nimic în lipsa dragostei de adevăr; dragostea este singurul complement posibil al libertății, fără de care libertatea devine distrugătoare. Dragostea trebuie introdusă, în relație indisolubilă și complexă, în principiul rațională ității. Ea trebuie să constituie o componentă a rațională ității complexe.

Realism și utopie

Umanismul regenerat conferă complexitate noțiunilor de realism și utopie.

Există două tipuri de realism. Primul constă în a crede că realul prezent este stabil. El ignoră faptul că prezentul este permanent lucrat de forțe subterane, aidoma bătrânei cârtițe despre care vorbește Hegel, care sfârșește prin a disloca un sol aparent ferm. Acest tip de realism asumă drept intangibile atât ordinea și organizarea societății, cât și a lumii în care se manifestă. Așa cum o

spunea Bernard Groethuysen, direct, evocând realismul ca tip de adaptare: „Să fii realist – ce utopie!“

Adevăratul realism știe că prezentul este un moment în cadrul unei deveniri. Încearcă să depisteze semnalele, întotdeauna slabe la început, care anunță transformări. Astfel, realismul politic al anilor 1930 ar fi trebuit să înțeleagă semnalele pe care le transmiteau din laboratoarele lor Fermi și Joliot cu privire la posibilitățile de utilizare a energiei atomului. În 1972, realismul ar fi însemnat să fie luate în considerare semnalele raportului Meadows referitoare la degradarea biosferei și să fie desprinse consecințele. Adevăratul realism al anului 2020 nu constă în a ne întoarce la aparenta normalitate anterioară, ci în a reforma politica, statul și civilizația.

Când societatea se află în plină transformare, acest realism trivial nici nu vrea, nici nu este capabil să conceapă că ar putea transforma respectiva transformare. Cât despre adevăratul

realism, el încearcă să elaboreze posibilitățile de utilizare și de modificare a proceselor transformatoare ale prezentului. Adevăratul realism poate propune idei care să le pară utopice realiștilor oficiali. Adevăratul realism știe că improbabilul este posibil și că lucrul cel mai important și mai frecvent este izbucnirea neașteptatului în miezul realului. De aici principiul întoarcerii la suveranitatea sanitară, cu încălcările regulilor considerate sacrosancte: cheltuielile considerate imposibile atunci când le solicita lumea spitalicească, de-a lungul lunii care a precedat izbucnirea epidemiei, s-au făcut ca prin minune ulterior. Tot ceea ce era proclamat ca irealizabil s-a realizat fără întârziere.

La fel cum există două tipuri de realism, există și două tipuri de utopie. Utopia „rea“ este aceea care vrea să elimine toate conflictele și toate tulburările și să înfăptuiască armonia și perfecțiunea. Or, nimic nu e mai ucigător decât perfecțiunea. Utopia „bună“ este

irealizabilă în prezent, însă dispune de posibilitățile tehnice sau practice de a se înfăptui: astfel, am putea da un ordin internațional care să instituie pacea pe pământ și între națiuni, am putea să hrănim toți locuitorii planetei. Utopia bună este aceea care aspiră la o reformă a mondializării, la abandonarea neoliberalismului; la controlarea hipercapitalismului.

Utopia celei mai bune dintre lumile posibile trebuie să facă loc speranței într-o lume mai bună. Ca orice mare criză, ca orice catastrofă colectivă, criza noastră planetară trezește această speranță. Umanismul trebuie să regenereze această mare și permanentă aspirație a umanității. Însă și dacă s-ar împlini, ea nu ar fi ireversibilă. Nicio achiziție nu este ireversibilă – nici democrația, nici drepturile omului. Nicio cucerire a civilizației nu este definitivă. Ceea ce nu se regenerează degenerează. Ca atare, adevăratul realism constă în regenerarea

permanentă. Troțki credea în revoluția permanentă; noi trebuie să practicăm regenerarea permanentă.

Veritabila artă a realismului este strategică, și nu programatoare. Ecologia acțiunii[57] ne învață că orice acțiune, din momentul în care pătrunde în mediul pe care trebuie să îl modifice, poate fi ea însăși modificată de respectivul mediu și deturnată de la scopul inițial, putând sfârși chiar prin contrariul intenției sale. Câți declanșatori de războaie, siguri de victorie, nu au ajuns în cele din urmă la dezastru? Rezultă de aici că trebuie să veghem cu extremă vigilență pentru ca acțiunile noastre să nu fie deturnate de la scopurile lor de vreo reacție extremă și ucigătoare, așa cum s-a întâmplat cu Primăvara arabă și cu atâtea alte primăveri asasinate.

Realismul ia în considerare în același timp probabilul și improbabilul și preîntâmpină posibilitatea neprevăzutului. Presupune existența unei strategii capabile să se modifice în funcție

de informații, de hazard și de aspectele inoportune îndurate în desfășurarea acțiunii.

Realismul veritabil depășește realismul rău și ignoră utopia rea. De aici rezultă că a renunța la cea mai bună dintre lumile posibile nu înseamnă a renunța la o lume mai bună.

Umanismul purta în sine ideea de progres și era purtat de ea. De la Condorcet[58] încoace, progresul a fost considerat o lege căreia istoria umană i se supune. Părea că rațiunea, democrația, progresul științific, progresul tehnic, progresul economic și progresul moral erau inseparabile. Această credință, născută în Occident, s-a menținut, ba chiar s-a răspândit în lume, în pofida teribilelor dezmințiri aduse de regimurile totalitare și de războaiele mondiale ale secolului al XX-lea. În 1960, Vestul promitea un viitor armonios, iar Estul promitea un viitor radios. Aceste două viitoruri s-au prăbușit puțin înainte de sfârșitul secolului al XX-lea, fiind înlocuite cu incertitudini și angoase, așa

încât credința în progres nu mai trebuie să creadă într-un viitor promis, ci să spere într-un viitor posibil.

Umanismul planetar

Umanismul regenerat este un umanism esențialmente planetar. Umanismul anterior purta în el un universalism potențial. Însă nu exista această interdependență concretă între toate ființele umane, devenită comunitate de destin, pe care a creat-o mondializarea și pe care tot ea o face să sporească neîncetat.

Cum umanitatea este de aici înainte amenințată – nu numai de noi epidemii, ci și de degradarea accelerată a biosferei, de proliferarea armelor nucleare, de dezlănțuirea fanatismelor și de multiplicarea războaielor civile la scară internațională –, viața speciei umane și, în mod inseparabil, cea a biosferei devin o valoare primordială, un imperativ prioritar.

Așa cum am enunțat în Introducere, mega-criza provocată de coronavirus este

simptomul brutal al unei crize a vieții terestre (ecologice), al unei crize a umanității, care este în sine o criză a modernității, al unei crize a dezvoltării tehnologice, economice, industriale – o criză a paradigmei conducătoare care a organizat și a impus toate acele forțe dezlănțuite de aici înainte într-o cursă nebună spre abis.

Așadar trebuie să înțelegem că, pentru a putea supraviețui, umanitatea trebuie să se *metamorfozeze*. Jaspers a spus-o puțin după Al Doilea Război Mondial. Or, astăzi, umanismul regenerat trebuie să identifice căile care să ducă la o metamorfoză.

Atunci când solidaritatea și responsabilitatea erau limitate la comunități restrânse sau închise (familia, patria), umanismul unui Montaigne sau al unui Montesquieu le oferea deja un sens universal. Dar acest universalism nu s-a putut concretiza decât odată cu unitatea de destin planetară. Umanismul planetar cere ca solidaritatea și

responsabilitatea, fără să înceteze a mai fi exercitate în sânul comunităților existente, să fie amplificate la o comunitate de destin planetară. Dacă peste tot există treziri ale solidarității naționale, încă nu a existat o trezire a unei solidarități planetare, cu câteva excepții (medicii cubanezi, ajutorul chinezesc, colaborările internaționale între medici și biologi în pofida obstacolelor).

Mai mult: umanismul trebuie să își asume în mod conștient marea aspirație care traversează întreaga istorie umană, cu atât mai mult cu cât comunitățile tind să îi sufoce pe indivizi, iar individualismul tinde să dezintegreze comunitățile: să împlinească persoana în sânul unei comunități; să îl împlinească pe Eu în miezul împlinirii lui Noi.

Terra, patria noastră: identitatea terestră

În sfârșit, conștiința planetară ajunge de una singură la ideea Terrei ca patrie: iată-ne, ființe umane minuscule, pe minuscula

peliculă de viață care înconjoară minuscula planetă pierdută în giganticul univers. Această planetă este totuși o lume – a noastră. Această planetă este în același timp casa noastră și grădina noastră. Descoperim secretele arborelui nostru genealogic și ale cărții noastre de identitate terestră, care ne fac să ne recunoaștem „matria“ terestră într-un moment în care societățile răspândite pretutindeni pe glob au devenit interdependente și în care se află în joc, în mod colectiv, destinul umanității.

Să repetăm: conștientizarea comunității de destin terestru ar trebui să fie evenimentul-cheie al secolului nostru. Este, fără îndoială, mesajul cel mai puternic al crizei din 2020. Suntem solidari pe planetă și solidari ai planetei. Suntem ființe antropo-bio-fizice, fii ai Terrei. Terra este patria noastră.

Împlinirea umanității într-o Umanitate, noua comunitate integratoare a Terrei ca patrie, metamorfoza umanității – sunt tot atâtea fețe ale noii aventuri umane

posibile. Firește, înmulțirea pericolelor și cursa vasului spațial Terra – ale cărui motoare sunt dezvoltările necontrolate ale științei, ale tehnicii, ale economiei – fac ca deznodământul să fie nesigur.

Firește, poate părea imposibil să ne schimbăm calea. Dar toate noile căi pe care le-a cunoscut istoria umanității au fost neașteptate, fiice ale devianțelor care au reușit să se înrădăcineze și să devină tendințe și forțe istorice. Firește, suntem purtați ca somnambulii într-o devenire ale cărei jucării suntem. Așa cum scrie Pascal: „Alergăm fără încetare spre prăpastie după ce am așezat ceva în fața noastră pentru a ne împiedica să o vedem."[59] Însă putem să ne smulgem din acest somnambulism devenind conștienți de el și privind dincolo de *hic et nunc*.

Atâtea transformări par necesare în mod simultan, se impun atâtea reforme economice, sociale, personale și etice, în vreme ce totul regresează – această constatare ar putea să ducă la deznădejde.

Dar peste tot în lume, prilejuite de această poli-criză mondială, apar miriade de germinații, șiroiesc miriade de mici curenți care dacă s-ar aduna ar forma pâraie, care ar putea să conflueze în râuri, care la rândul lor ar putea să conflueze într-un mare fluviu.

Iată o sursă de speranță pe care o putem fortifica prin patru principii ale speranței.

Principii ale speranței

Primul este acela al ivirii improbabilului. Istoria ne învață că acest principiu este permanent. Îmi amintesc starea de spirit în care ne aflam în decembrie 1942 – aveam douăzeci și unu de ani în momentul bătăliei de la Stalingrad. Forțele naziste stăpâneau toată Europa și toată partea europeană a Rusiei. Hitler chiar anunțase luarea Stalingradului. Dar o rezistență impenetrabilă, disperată, a răsturnat destinul. Totul este posibil în fața vânturilor potrivnice, deși, pentru a relua cuvintele lui Vassili Grossman, această victorie a umanității a fost în

același timp și cea mai mare înfrângere a sa, pentru că din ea totalitarismul stalinist a ieșit învingător.

Al doilea este principiul regenerării. Umanitatea posedă în sine virtuți generatoare/regeneratoare. La fel cum în fiecare organism uman există celule stem dotate cu aptitudini polivalente proprii celulelor embrionare inactivate, așa și în fiecare ființă și societate umană există virtuți regeneratoare în stare latentă sau inhibată. Este vorba despre a le exprima – în acest sens, orice criză actualizează aceste virtuți. Și, în criza planetară a umanității, forțele generatoare și creatoare se trezesc în același timp cu forțele regresive și dezintegrante.

Cel de al treilea principiu a fost formulat de Hölderlin: „Acolo unde crește pericolul, crește și ceea ce izbăvește de el.“ Șansa supremă este inseparabilă de riscul suprem.

Cel de al patrulea principiu este aspirația milenară a umanității la o altă viață și la o altă lume, pe care o traduc paradisul

religiilor, utopiile de la Thomas Morus până la Fourier, ideologiile libertară/socialistă/comunistă, fără să dăm uitării aspirațiile care au animat revoltele juvenile din 1968. Această aspirație renaște în roirea de inițiative multiple și dispersate la care asistăm astăzi și care ar putea hrăni căile reformatoare menite să se întâlnească în una și aceeași Cale.

Speranța nu înseamnă certitudine, ci poartă în sine conștiința pericolelor și a amenințărilor. Dar ne face să luăm poziție și să pariem.

Note:

41 Enunțarea ei detaliată se regăsește în cartea noastră *La Voie*, Fayard, Paris, 2011. (*N. a.*)

42 A treia dinastie franceză, după cea merovingiană și cea carolingiană. A început odată cu încoronarea lui Hugo Capet în 987. (*N. trad.*)

43 Scandal sanitar, politic și financiar în care au fost implicate mai multe țări, mai ales Franța, în deceniul 1980–1990. În urma unor transfuzii sangvine, numeroși pacienți au fost infectați cu HIV sau hepatita C, lucru care a atras atenția asupra ineficienței administrației din sistemul medical, asupra iresponsabilității decidenților și a întârzierii proceselor decizionale. (*N. trad.*)

44 Max Weber, *L'Éthique protestante et l'Esprit du capitalisme, 1904–1905.* (*N. a.*) *Vezi* și ediția în limba română: *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, traducere de Ihor Lemnij, ediția I, Humanitas, București, 1993. (*N. trad.*)

45 Edgar Morin, *Les Sept Savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, *op. cit.*; *La Tête bien faite*, Seuil, Paris, 1999; *Enseigner à vivre*, Actes Sud, Arles, 2014. (*N. a.*)

46 Nu putem eluda aici analizarea ideii de venit de bază universal. (*N. a.*)

47 Potrivit concepției noastre asupra individului-subiect, fiecare subiect uman poartă în sine două tipuri de cvasi-raționament. Primul este acela al autoafirmării egocentrice, care îl exprimă pe Sinele-Eu și care îi este vital pentru a se hrăni, pentru a se apăra, pentru a se dezvolta; celălalt este tipul de raționament propriu lui Noi, care îl înscrie pe Eu într-o relație de dragoste sau de comuniune în sânul familiei, patriei, religiei, partidului. Civilizația noastră a supradezvoltat primul tip de raționament și l-a subdezvoltat pe cel de al doilea. Dar acesta din urmă nu este decât adormit și trebuie trezit. (*N. a.*)

48 Sistemul francez de asistență medicală în regim de urgență. (*N. trad.*)

49 Desigur, în cazul unei etnii închise, care trăiește în certitudinea absolută a credințelor și a riturilor sale, există un prag de toleranță în ceea ce privește instalarea străinilor pe propriul teritoriu. Dar pentru o națiune modernă, care trăiește într-un politeism al valorilor – ceea ce presupune existența spiritului critic și a scepticismului și întreține o formă de universalism –, un atare prag de toleranță este de neconceput. Din contră, reflexul actual anti-imigranți ține nu numai de angoasele crescânde pe care le-am evocat deja, cât mai ales de întârzierea unei conștiințe potrivit căreia Franța este multiculturală prin varietatea etnică a

provinciilor sale tot atât cât este prin varietatea pe care o generează implantarea africanilor, asiaticilor și maghrebienilor. (*N. a.*)

50 *Vezi La Méthode. Éthique* (tomul VI), Seuil, Paris, 2005. (*N. a.*)

51 Disoluția formelor tradiționale de solidaritate nu a suscitat totuși crearea unora noi în afara celor de natură birocratică. Firește, statul asumă din ce în ce mai mult funcții de solidaritate, dar o face într-o manieră anonimă, impersonală, tardivă. El a devenit, potrivit expresiei lui Octavio Paz, un „căpcăun filantrop". Statul asigurător este din ce în ce mai indispensabil, însă în același timp contribuie la degradarea formelor concrete de solidaritate. (*N. a.*)

52 Starea prozaică și starea poetică sunt cele două polarități ale noastre, necesare una celeilalte: dacă nu există proză, nu va exista nici poezie. Una ne plasează într-o situație utilitară și funcțională, iar finalitatea sa este utilitară și funcțională. Cealaltă poate fi asociată unor finalități amoroase, fraterne, dar are și ea, în sine, propria finalitate. A trăi poetic înseamnă a trăi de dragul de a trăi. (*N. a.*)

53 Michel Maffesoli a indicat în mod just nevoia de comunitate, pe care el o numește tribalism. Însă nu are dreptate atunci când consideră că acest tribalism neagă individualismul, întrucât el răspunde unei nevoi de împlinire individuală. (*N. a.*)

54 Lucien Lévy-Bruhl (1857–1939), filozof francez și profesor de filozofie la Sorbona (1899–1927), ale cărui studii asupra psihologiei popoarelor primitive au deschis în antropologie o nouă cale de înțelegere a factorilor iraționali implicați în gândirea socială, precum și a formelor primare de religie și mitologie. Cercetările sale, în care se revendica de la Auguste Comte și Émile Durkheim, au pus bazele unei sociologii relativiste, care admitea pluralitatea punctelor de vedere. (*N. trad.*)

55 *Vezi* Blaise Pascal, *op. cit.*, p. 331. (*N. trad.*)

56 În *Essais*, 1580. (*N. a.*) *Vezi* și ediția în limba română: Michel de Montaigne, *Eseuri*, studiu introductiv și note de Dan Bădărău, traducere de Anca Bursan, Cartea a II-a, Capitolul IX („Despre deșertăciune"), Editura Științifică, București, 1966–1971, p. 540.
(*N. trad.*)

57 *Vezi La Méthode* (tomul V), *op. cit.* (*N. a.*)

58 Nicolas de Condorcet (1743–1794), filozof, pedagog, matematician, economist și om politic francez cu un rol activ în prima parte a Revoluției Franceze de la 1789, autor al lucrării *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. (*N. trad.*)

59 Blaise Pascal, *op. cit.*, p. 227. (*N. trad.*)

CONCLUZIE

A fi umanist nu înseamnă numai să te gândești că facem parte din această comunitate de destin, că suntem cu toții ființe umane fiind totuși diferiți, nu înseamnă numai să vrei să scapi de catastrofă și să aspiri la o lume mai bună; înseamnă și să simți în straturile cele mai profunde ale ființei tale că fiecare dintre noi constituie un moment efemer, o parte minusculă din incredibila aventură care, urmând îndeaproape aventura vieții, actualizează aventura umanizantă începută în urmă cu șapte milioane de ani, cu o pluralitate de specii care s-au succedat până la apariția lui *Homo sapiens*. În epoca omului de Cro-Magnon și a magnificelor sale picturi rupestre, acesta avea deja creierul lui Leonardo da Vinci, al lui Pascal, al lui Einstein, al lui Hitler, al tuturor marilor artiști, filozofi și criminali, un creier aflat înaintea

spiritului său; și astăzi, creierul nostru posedă fără îndoială capacități pe care suntem încă incapabili să le utilizăm.

O primă mondializare a fost aceea a dispersării și a diversificării culturale, în diaspora umană a miriadelor de mici societăți de vânători-culegători răspândiți pe glob. Pornind de la aceste microsocietăți au apărut, în diferite puncte ale planetei, societăți istorice, imperiile Antichității – sumerian, indian, chinez, incaș, aztec. Această istorie, cu grandorile, cu crimele și cu sclaviile sale, cu imperiile care stăpânesc și apoi dispar, este în sine o aventură formidabilă de creații și distrugeri, de mizerii și de șanse. Imperiul Roman, care părea inalterabil și invulnerabil, s-a prăbușit, ceea ce a devenit subiect de meditație în secolele care i-au urmat. Apoi, după un mare reflux al civilizației, într-un mic capăt de Europă au luat avânt *conquistadorii* și câteva mici națiuni – Spania, Portugalia, Franța, apoi mai ales Anglia – care s-au ambiționat să domine lumea; în sfârșit,

am văzut evenimentele bulversante de la sfârșitul secolului trecut, decolonizarea, implozia Uniunii Sovietice, apoi, la începutul acestui secol, noua ascensiune irezistibilă a Chinei. Trăim această aventură incredibilă, care dispune de cele mai minunate și mai terifiante posibilități științifice deopotrivă. Umanismul, în sensul în care îl înțeleg eu, nu este așadar numai sentimentul de comuniune și de solidaritate umană, ci și sentimentul de a te afla în miezul acestei aventuri incredibile și necunoscute și de a spera că va continua în direcția unei metamorfoze, din care ar putea lua naștere o nouă devenire.

Fiecare este individ, subiect, adică aproape totul pentru el însuși și aproape nimic pentru univers, fragment infim și infirm al antroposferei; dar ceva ca un instinct inserează în această antroposferă ceea ce este mai profund în subiectivitatea mea, adică mă leagă de destinul umanității.

În sânul acestei aventuri necunoscute, fiecare face parte dintr-o mare ființă, dimpreună cu celelalte șapte miliarde de ființe umane, la fel cum o celulă face parte dintr-un corp printre alte sute de miliarde de celule – de mii de ori mai multe celule într-o ființă umană decât ființe umane pe pământ.

Fiecare face parte din această aventură nemaiauzită, în sânul aventurii universului, ea însăși stupefiantă. Ea poartă în sine propria ignoranță, propriul necunoscut, propriul mister, nebunia în rațiune și rațiunea în nebunie, inconștiența în conștiință, la fel cum fiecare dintre noi poartă în sine ignoranța, necunoscutul, misterul, nebunia, rațiunea aventurii. Particip la acest insondabil, la această nedesăvârșire, la acest necunoscut țesut atât de strâns din fire de vis, de durere, de bucurie și de incertitudine, care există în noi tot așa cum și noi existăm în el…

Știu că în aventura cosmosului, umanitatea în sens nou este deopotrivă

subiect și obiect al relației inextricabile dintre, pe de o parte, ceea ce unește (Eros) și, pe de altă parte, ceea ce opune (Polemos) și ceea ce distruge (Thanatos). Partea Erosului este în sine incertă, căci poate să orbească, și cere inteligență, tot mai multă inteligență, la fel cum cere dragoste, tot mai multă dragoste.